

พัฒนาการของชุมชนเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์

พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๖๘

Evolution of the Phra Pathom Chedi Township during 2396-2468 B.E.

ศศิพัชร จำปา*

Sasipat Champa

บทคัดย่อ

บทความชิ้นนี้เป็นการศึกษาพัฒนาการชุมชนเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ จังหวัดนครปฐม พ.ศ. ๒๓๙๖-๒๔๖๘ จากการศึกษาพบว่า เมืองนครปฐมเดิมมีศูนย์กลางอยู่ที่เจดีย์พระประโทน ในสมัยอยุธยาที่ตั้งเมืองอยุธยาแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) ส่วนที่ตั้งตัวเมืองนครปฐมในปัจจุบัน เริ่มมีผู้คนมาตั้งบ้านเรือนเป็นชุมชนตั้งแต่สมัยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ เมื่อโปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ และเริ่มมีผู้คนมาอยู่อาศัยมากขึ้น มีความเจริญเรื่อยมาจนกระทั่งในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ได้โปรดให้ย้ายที่ว่าการเมืองมายังบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์พร้อมทั้งทรงวางผังเมืองใหม่ และปรับปรุงเส้นทางคมนาคม

* อาจารย์ประจำ, โปรแกรมวิชาสังคมศึกษา (ประวัติศาสตร์) คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏนครปฐม

จนกระทั่งในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖
โปรดเกล้าฯ ให้บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ตั้งเป็นเมืองนครปฐม พร้อมกับ
เปลี่ยนชื่อเมืองนครชัยศรี มาเป็นเมือง “นครปฐม”

คำสำคัญ : องค์พระปฐมเจดีย์ ทูมชนเมือง นครชัยศรี

Abstract

This article aims to study the evolvement of the township around the Phra Pathom Chedi area during the period 2396–2468 B.E. in Nakhon Pathom province, which was first founded on the Nakhon Chaisri river bank during the Ayutthaya period with Phra Prathom Chedi at its center.

The current location of the Nakhon Pathom township began to form when King Rama IV ordered the Phra Pathom Chedi to be repaired in 2396 B.E. The area, thus, drew more settlers and progressed. During the reign of King Rama V, the town hall was relocated to the front of the pagoda

with a new city plan as well as an improved infrastructure. This township expanded rapidly resulting in improvements in education and social welfare. In the King Rama VI period, the township around Phra Pathom Chedi was elevated to a provincial rank, changing its former name “Nakhon Chaisri” to “Nakhon Pathom”.

Keywords : Phra Pathom Chedi, Township, Nakhon Chaisri

จังหวัดนครปฐม เดิมเป็นเมืองโบราณขนาดใหญ่ตั้งแต่สมัยทวารวดี เมื่อประมาณพุทธศตวรรษที่ ๑๒-๑๗ โดยมีศูนย์กลางอยู่ที่เจดีย์พระประโทน ในสมัยอยุธยาสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้ทรงตั้งเมืองนครปฐมหรือนครชัยศรีขึ้นที่ตำบลท่านา ริมแม่น้ำนครชัยศรี (แม่น้ำท่าจีน) เพราะบริเวณเจดีย์พระประโทนไม่มีผู้คนอาศัยอยู่และกลายสภาพเป็นปราร้างไปแล้ว ส่วนที่ตั้งตัวเมืองนครปฐมในปัจจุบัน เกิดเป็นชุมชนเมื่อพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ขึ้น ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ และมีการขุดคลองเจดีย์บูชาจากแม่น้ำนครชัยศรีเข้ามาถึงบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ เพื่อให้การเดินทางมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์สะดวกขึ้น และการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ก็มีเรื่อยมาจนถึงสมัยรัชกาลที่ ๗ ส่วนการย้ายที่ทำการเมืองนครชัยศรีมาตั้งบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์มีการดำเนินการในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ ซึ่งมีการวางผังเมืองใหม่ และสร้างอาคารสถานที่ต่างๆ พร้อมทั้งสร้างทางรถไฟสายใต้ ต่อมามีการเปลี่ยนชื่อเมืองนครชัยศรีเป็นเมือง “นครปฐม” ในสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ โดยประกาศตั้งเมืองนครปฐมอย่างเป็นทางการในราชกิจจานุเบกษา เมื่อวันที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖ และโปรดเกล้าฯ ให้สร้างพระราชวังสนามจันทร์ขึ้น ทำให้บริเวณเมืองนครปฐมโบราณพื้นเป็นเมืองขึ้นอีกครั้ง และมีการขยายตัวของเมืองนครปฐมจนถึงปัจจุบัน

การบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ กับการเกิดชุมชนในสมัยรัชกาลที่ ๔

พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เมื่อครั้งยังทรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพะเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าภูมิพิตร ทรนุชิตเรศรังสรรค์ และทรงผนวชอยู่นั้น ในฤดูแล้ง พ.ศ. ๒๓๗๔ ได้เสด็จมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์กับพระสงฆ์หลายรูป สภาพและขนาดใหญ่ของพระปฐมเจดีย์ ทำให้พระองค์ทรงเข้าใจว่าน่าจะเก่ามาก มีพระบรมสารีริกธาตุบรรจุไว้ภายใน จึงทรงอธิษฐานขอแบ่งพระบรมสารีริกธาตุจำนวน ๒ องค์ เพื่อนำกลับไปบูชาที่กรุงเทพฯ เดือนต่อมา มีพระบรมสารีริกธาตุปรากฏที่พระพุทธรูปเนาวรัตน์ในหอพระ วัดมหาธาตุอันเป็นที่ประทับ พระองค์จึงนำพระบรมธาตุองค์หนึ่งบรรจุไว้ในพระพุทธรูปสัมพุทธพรณี อีกองค์หนึ่งบรรจุไว้ในพระเจดีย์สุพรรณผลึก^๑

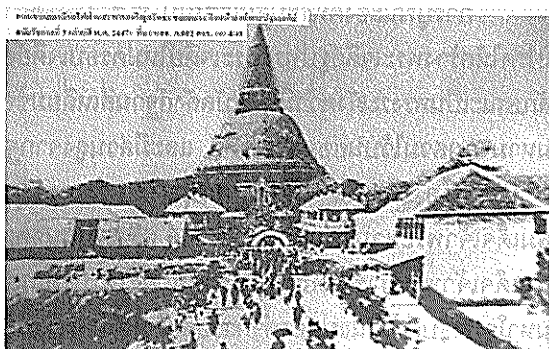
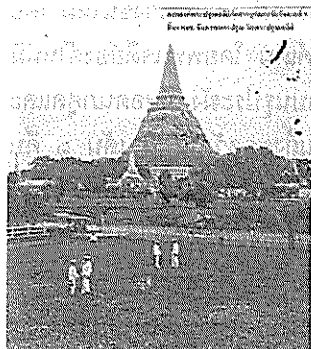
หลังจากนั้นได้เสด็จมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์อีกหลายครั้ง^๒ และมีพระราชดำริที่จะบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ จึงได้ถวายพระพรให้พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๓ ทรงทราบ แต่รัชกาลที่ ๓ ไม่ทรงเห็นด้วย และมีพระราชดำริว่าเนื่องจากพระปฐมเจดีย์ตั้งอยู่ในป่ารกจึงไม่เป็นประโยชน์ที่จะบูรณะ ต่อมาเมื่อรัชกาลที่ ๔ ได้ทรงครองสิริราชสมบัติได้ ๒ ปี^๓ ก็ได้โปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ขึ้นในปี พ.ศ. ๒๓๙๖ เพราะทรงพระราชศรัทธาพระเจดีย์บรรจุพระบรมสารีริกธาตุ^๔ และยังทรงประจักษ์กับปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุจากการอธิษฐานของพระองค์^๕ และยังอาจมีสาเหตุจากทางการเมืองที่พระองค์มีพระราชประสงค์จะเสริมพระบุญญาธิการหรือพระบารมียิ่งขึ้น คือเป็นพระมหากษัตริย์ที่ได้ทรงพบเจดีย์องค์แรกในสยามขณะทรงผนวชและเป็นผู้บูรณะองค์พระเจดีย์เท่ากับการสืบทอดพระศาสนาโดยการสร้างหรือบูรณะวัดวาอารามอันเป็นหน้าที่ของพระมหากษัตริย์ผู้เป็นธรรมราชา^๖

การบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ใน พ.ศ. ๒๓๙๖ เป็นเสมือนการสร้างขึ้นใหม่ โดยโปรดให้สร้างพระเจดีย์รูปทรงพระเจดีย์ใหม่ครอบเจดีย์องค์เดิม โดยพระเจดีย์องค์ใหม่มีลักษณะเป็นทรงระฆังคว่ำมีพุทธบัลลังก์ฐานสี่เหลี่ยมซ้อนบนรูประฆัง มียอดนาครุและมหายางกุฏสวมไว้บนยอดพระเจดีย์ และมีส่วนสูงจากฐานถึงยอดวัดได้ ๓ เส้น ๑ คืบ ๖ นิ้ว หรือ ๑๒๐.๕ เมตร^๗ ส่วนแม่กองในการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ ได้แก่สมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาประยูรวงศ์ (ดิศ บุนนาค) แต่ทำการบูรณะได้เพียงปีเศษ สมเด็จพระเจ้าพระยาฯ ได้ถึงแก่พิราลัย จึงได้โปรดเกล้าฯ ให้ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ มหาโกษาธิบดี เป็นแม่กองทำการบูรณะต่อไป พร้อมกับพระราชทานเมืองนครชัยศรีซึ่งขึ้นกรมมหาดไทยมาขึ้นกรมท่าเพื่อให้มีอำนาจบังคับกำลังคนมาทำการบูรณะพระเจดีย์ได้สะดวกเต็มที่^๘ หลังบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์แล้วเสร็จ ได้มีการสร้างพระราชวังปฐมนครขึ้นบริเวณริมคลองเจดีย์บูชาด้านทิศตะวันออก เพื่อเป็นที่ประทับแรมขณะเสด็จมานมัสการองค์พระปฐมเจดีย์ ดังปรากฏในประชุมพงศาวดาร ภาคที่ ๒๕-๒๗ เล่มที่ ๑๕ ความว่า

... พระราชวังแห่งนี้ทรงสร้างเนื่องในการปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ ...
ด้วยพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริว่า พระปฐม
เจดีย์เป็นมหาเจดีย์สถานที่บรรจุพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้า ... แม้

มหานครเดิมอันตั้งอยู่ที่ประดิษฐานพระปฐมเจดีย์นั้นร้างกลายเป็นป่าเบญจพรรณ มหาชนก็ยังเลื่อมใสไปบูชาพระปฐมเจดีย์ต่อมาก็ได้ขาด จึงทรงพระราชศรัทธาโปรดฯ ให้ปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ทั่วทั้งบริเวณ... ถึงกระนั้นการไปมาระหว่างกรุงเทพฯ กับพระปฐมเจดีย์ในสมัยนั้นต้องค้างกลางทางคืนหนึ่งจึงถึง จำเป็นต้องสร้างที่ประทับแรมที่พระปฐมเจดีย์ จึงโปรดฯ ให้สร้างพระราชวังขึ้นที่ริมบริเวณพระปฐมเจดีย์ ...”

เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ พระราชวังก็ถูกทิ้งรกร้างและมีสภาพทรุดโทรม ในปลายรัชกาลที่ ๕ พระเจ้าน้องยาเธอกรมหมื่นดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ทรงเห็นว่าควรรื้อทิ้งบางส่วนและเปลี่ยนไปทำอย่างอื่น คือ ใช้เป็นที่ตั้งที่ว่าการมณฑลนครไชยศรี

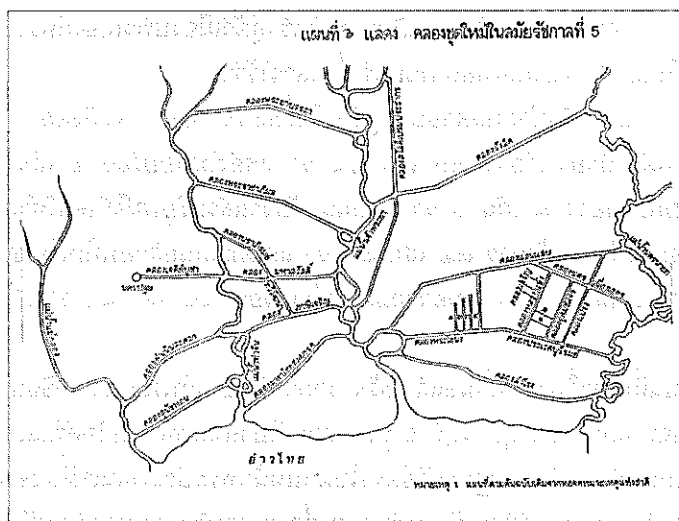
การขุดคลองเจดีย์บูชา

นอกจากนี้ประมาณ พ.ศ. ๒๓๙๘ รัชกาลที่ ๔ ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองจากแม่น้ำเมืองนครไชยศรีเข้าไปจนถึงบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์โดยจ้างแรงงานชาวจีน^{๖๖} คลองนี้ขุดตั้งแต่บ้านท่านา (เมืองนครไชยศรี) ไปถึงพระราชวังที่สร้างใหม่ แล้วเลี้ยวแยกไปถึงเขตวัดพระงามเป็นที่สุดระยะทาง ๔๔๙ เส้น กว้าง ๕-๘ วา ลึก ๖ วา^{๖๗} ทรงพระราชทานนามว่าคลองเจดีย์บูชา เพราะได้ทรงบริจาคพระราชทรัพย์ ๖๐๐ ชั่งเศษ เพื่อที่จะให้เป็นเส้นทางมาบูชาองค์พระปฐมเจดีย์^{๖๘} คลองนี้ยังมีประโยชน์ในการขนส่ง

อ้อยและน้ำตาลด้วย เพราะเป็นคลองในเขตเมืองนครไชยศรี อันเป็นแหล่งผลิตอ้อยขนาดใหญ่ ทำให้การขนส่งอ้อยมายังแม่น้ำท่าจีนเป็นไปได้สะดวกขึ้น^{๖๖}

ต่อมาใน พ.ศ. ๒๔๐๓ รัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหาสวัสดิ์จากคลองแม่น้ำอ้อมวัดไชยพฤกษ์มาลาไปทะลุออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรีระยะทาง ๖๘๔ เส้น^{๖๗} และใน พ.ศ. ๒๔๐๙ ขุดคลองภาษีเจริญ จากคลองบางกอกใหญ่ในกรุงเทพฯ ที่ริมวัดปากน้ำไปออกแม่น้ำเมืองนครไชยศรีที่ตำบลดอนไก่ดี เป็นระยะทาง ๖๒๐ เส้น และคลองจากแม่น้ำนครไชยศรีที่ตำบลบางยาง ไปออกแม่น้ำเมืองราชบุรี ที่ตำบลบางนกแขวก ระยะทาง ๘๔๐ เส้น^{๖๘} คลองเหล่านี้เป็นเส้นทางเชื่อมลุ่มแม่น้ำแม่กลองแม่น้ำท่าจีนกับกรุงเทพฯ ทั้งสิ้น และเป็นเส้นทางคมนาคมที่ยังประโยชน์ต่อการค้า คือประชากรในเมืองสุพรรณบุรี นครไชยศรี และสมุทรสาคร สามารถติดต่อค้าขายโดยอาศัยแม่น้ำท่าจีน ชุมชนดังกล่าวยังใช้แม่น้ำท่าจีนเป็นเส้นทางเดินเรือติดต่อกับชุมชนภายนอกได้ เพราะในระหว่างลำคลองมีคลองหลายสายเชื่อมโยงระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำเจ้าพระยาหรือกรุงเทพฯ และประชากรยังได้ประโยชน์จากแม่น้ำลำคลองในการบริโภคและการเพาะปลูกอีกด้วย^{๖๙}

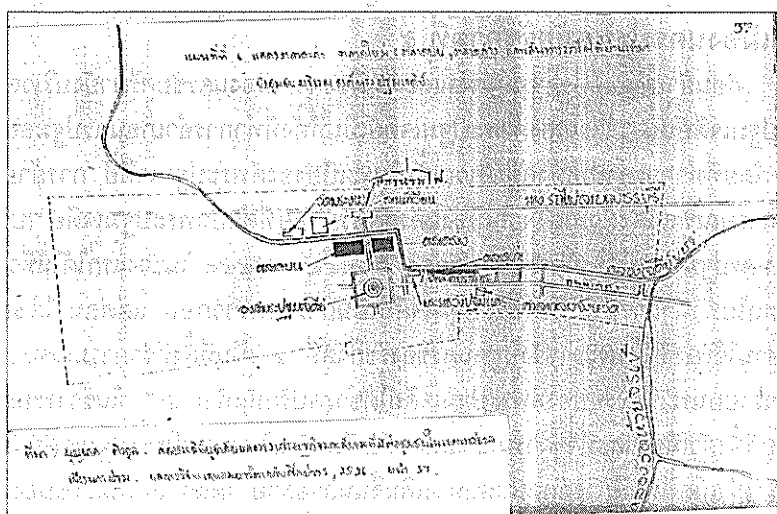
นอกจากนี้ ยังได้เกณฑ์พวกทาสลูกหนี้อีกหลายสิบครอบครัวมาช่วยทำอิฐเพื่อใช้เป็นวัสดุในการก่อสร้างองค์พระปฐมเจดีย์ ได้เป็นอิฐเท่าใดคิดเป็นเงินหักให้เป็นค่าตัว ส่วนปูนต้องจ้างชาวจีนเผาส่ง และจ้างช่างชาวจีนก่ออิฐขึ้นไป แรงงานที่ใช้้นนอกจากเป็นแรงงานที่ได้จากเมืองนครไชยศรีแล้ว ได้ไปเกณฑ์คนถึงเมืองสมุทรสงคราม สมุทรสาคร ราชบุรี และพนัสนิคมให้มาเป็นแรงงานมีจำนวนผลัดเปลี่ยนกัน ๔ ผลัด ผลัดละ ๒๐๐ คนต่อเดือน^{๗๐} ส่วนในการขุดคลองเจดีย์บูชาก็ได้จ้างแรงงานชาวจีน ดังนั้น ระหว่างก่อสร้างเจดีย์และหลังจากก่อสร้างเจดีย์และขุดคลองเสร็จแล้ว มีแรงงานโดยเฉพาะชาวจีนตั้งรกรากอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ต่อไป เพราะเป็นพื้นที่ดินดีเหมาะแก่การเพาะปลูก^{๗๑} และมีคลองเจดีย์บูชาเป็นเส้นทางคมนาคมติดต่อกับชุมชนอื่นๆ ได้อีก (ดูแผนที่ ๑, ๒) ขณะเดียวกัน ก็มีผู้คนจากที่อื่นๆ เริ่มอพยพเข้ามาตั้งชุมชนอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ด้วย ทำให้พื้นที่ปาริภังค์มีคนเข้ามาหักร้างถางพงอยู่อาศัยและประกอบอาชีพ รวมกับชาวมอญที่เจ้าพระยาทิพากรวงศ์ได้เกลี้ยกล่อมให้มาตั้งบ้านเรือนในบริเวณใกล้องค์พระปฐมเจดีย์ เพื่อทำอิฐในการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์ ทำให้บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ในอดีตเปลี่ยนจากสถานที่รกร้าง ขาดน้ำมาเป็นชุมชน

ถนนเพชรเกษมที่ตัดลงสู่ภาคใต้และเป็นถนนนำเข้าสู่ตัวเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์) ดังปรากฏในเอกสารของมณฑลนครชัยศรี ซึ่งกล่าวไว้ว่า

....ได้จัดทำถนนสายประจักษ์ ตั้งแต่ศก ๑๑๙ จนถึงศก ๑๒๐ ทำได้ถึงห้วยจรเขี้ยว ๓๖ เส้น ๑๘ วา แต่ยังไม่เรียบร้อย ๕ เส้น ทำถนนซอยยาว ๓ เส้น ๖ วา ๕ ถนน นับว่าแล้วบริบูรณ์ได้แลได้ทำถนนรอบองค์พระแล้วยาว ๓๒ เส้น ๑๒ วา แลได้ทำถนนสายรถไฟถึงสเดชั่นยาว ๕ เส้น ๑๓ วา รวมยาวถนนซึ่งทำแล้วยาว ๙๒ เส้น ๑๐ วา....^{๓๐}

ถนนที่ได้ทำขึ้นเหล่านี้เมื่อแล้วเสร็จ รัชกาลที่ ๕ ได้พระราชทานชื่อถนน มีการปักป้ายชื่อถนนโดยพระยาสุนทรบุรี ข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีและข้าราชการอื่นๆ^{๓๑} ถนนหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ตรงไปผ่านหน้าพระประโตนเจดีย์ชื่อถนนเทศา ถนนรอบองค์พระปฐมเจดีย์ทางทิศตะวันออก ชื่อ ถนนหน้าพระ ทางทิศเหนือ ชื่อ ถนนซ้ายพระ ทางทิศใต้ ชื่อ ถนนขวาพระ และทางทิศตะวันตก ชื่อ ถนนหลังพระ (ดูแผนที่ ๓)

แผนที่ ๓ แสดงตลาดเก่า (ตลาดซอย ๒) ตลาดใหม่ (ตลาดบน-ตลาดล่าง) และเส้นทางรถไฟที่ผ่านเข้ามายังชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์

การย้ายที่ตั้งที่ว่ากรมณฑลจากเมืองนครชัยศรีมาอยู่ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์ ทำให้ชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์พัฒนาสู่ความเป็นเมืองในสมัยรัชกาลที่ ๕ ซึ่งปัจจัยที่ทำให้เกิดการย้ายเมือง พอสรุปวิเคราะห์ได้ดังนี้

ประชากร ก่อนทำการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์และชุดคลองเจดีย์บูชาในรัชกาลที่ ๔ มีประชากรที่อยู่อาศัยในลุ่มน้ำท่าจีนอยู่แล้วหลายกลุ่ม ได้แก่ ชาวลาวและเขมร ที่เข้ามาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๓ โดยการกวาดต้อนชาวลาวและเขมรเข้ามาตั้งถิ่นฐานในเมืองนครชัยศรีและสุพรรณบุรีจำนวนมาก เพื่อเป็นกำลังสำคัญของบ้านเมือง ซึ่งปัจจุบันยังปรากฏหมู่บ้านลาวเวียง ลาวพวน ลาวโซ่งหลายแห่งในสุพรรณบุรีและนครปฐม อาทิ หมู่บ้านเกาะแรด ของผู้มีเชื้อสายลาวโซ่ง ตำบลบางปลา อ.บางเลน จ.นครปฐม^{๒๒} ที่หมู่บ้านดอน ตำบลลู่ทอง อ.ลู่ทอง จ.สุพรรณบุรี และหมู่บ้านชาวโซ่งที่ ตำบลดอนมะเกลือ อ.สองพี่น้อง จ.สุพรรณบุรี^{๒๓} ส่วนชาวเขมรได้ถูกกวาดต้อนเข้ามามากในสมัยรัชกาลที่ ๓ เช่นกันให้เข้ามาตั้งบ้านเรือนในเขตเมืองนครไชยศรี แล้วได้ผสมกลมกลืนกับคนท้องถิ่นจนแยกกันไม่ออก ตัวอย่างร่องรอยที่เหลืออยู่ คือ ชื่อหมู่บ้านที่อยู่ใกล้กับสถานีรถไฟอำเภอนครชัยศรี เรียกว่า “ท่าเขมร”^{๒๔}

ชาวมอญ ที่อพยพเข้ามาในเมืองไทยหลายรุ่น ตั้งแต่สมัยอยุธยาและรัตนโกสินทร์ เมื่ออพยพมาใหม่ได้ตั้งถิ่นฐานบริเวณภาคกลาง เช่น ราชบุรี ปทุมธานี หลังจากนั้นจึงขยายชุมชนมายังลุ่มแม่น้ำท่าจีน^{๒๕} รวมทั้งชาวจีนที่อพยพเข้ามาเพื่อเป็นแรงงานในการปลูกอ้อยและทำน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีนตั้งแต่ต้นรัตนโกสินทร์ ดังที่สังฆราชปาลเลกัวซระบุ ว่า นครชัยศรีมีโรงงานน้ำตาลกว่า ๓๐ โรง แต่ละโรงใช้กุลีจีนประมาณ ๒๐๐-๓๐๐ คน ดังนั้น ในระหว่างและเมื่อชุดคลองและบูรณะพระปฐมเจดีย์แล้วเสร็จจึงจะมีแรงงานเกณฑ์ และคนที่อพยพเข้ามาเหล่านี้อยู่ตั้งรกรากอาศัยประกอบอาชีพเกิดเป็นชุมชนโดยรอบองค์พระปฐมเจดีย์ เพราะมีการเกณฑ์แรงงานมาใช้จำนวนมาก และการอพยพเข้ามาของทั้งชาวไทย ชาวจีน ชาวมอญ เป็นการถาวรมาเป็นประชากรของเมืองจะเป็นแรงงาน เป็นผู้จ่ายภาษีและเป็นการกำลังในการพัฒนาเมืองด้านอื่นๆ ต่อไป

ต่อมาสมัยรัชกาลที่ ๕ เมื่อมีการเปิดพื้นที่ทำนา ทำไร่อ้อยมากขึ้น และทำการเกษตรอื่นๆ ทำให้มีคนอพยพเข้ามามากขึ้น โดยคนที่เข้ามานั้นมีทั้งคนไทย คนจีน คนมอญที่เข้ามาทำอาชีพทางการเกษตร ดังที่ปรากฏในเอกสารพระยาอินทราภิบาล

รายงานตรวจระยะทางเมืองนครชัยศรีว่า

...วันที่ ๑๗ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕ เวลาเช้า ๑ โมง เดินไปตาม
บ้านราษฎรบ้านพระประดอม....ราษฎรในตำบลนี้ทำนาและทำไร่เล็กน้อย
เป็นต้น....^{๒๗}

นอกจากนี้ ยังมีอาชีพทำไร่อ้อยและทำน้ำตาลทรายในบริเวณตำบลวังตะกูซึ่ง
อยู่ห่างองค์พระปฐมเจดีย์ไปทางเหนือประมาณ ๑๐ กิโลเมตร เพราะหลังจากชุดคลอง
เจดีย์ขุดแล้ว ทำให้สะดวกต่อการเดินทางเข้าไปบุกเบิกพื้นที่ปลูกอ้อยและยังเป็น
ประโยชน์ต่อการขนส่งน้ำตาลทรายมายังกรุงเทพฯ^{๒๘} ใน พ.ศ. ๒๔๔๑ บริเวณตำบล
วังตะกูมีจำนวนโรงงานทั้งสิ้น ๒๑ แห่ง เป็นแหล่งผลิตที่มีความสำคัญรองจากบริเวณ
แหล่งผลิตเดิมริมแม่น้ำท่าจีน แหล่งผลิตใหม่ แม้ว่าจะอยู่ห่างจากแม่น้ำท่าจีนมาก แต่
พื้นที่มีความเหมาะสมต่อการปลูกอ้อยและตั้งโรงงานน้ำตาลทราย^{๒๙} กลุ่มคนที่เป็น
แรงงานสำคัญ นอกจากชาวไทยแล้วก็คือชาวจีน ดังปรากฏหลักฐานสมัยรัชกาลที่ ๕
คือ เอกสารเรื่อง พวกจีนเมืองนครชัยศรี ขอสมัครรับหนังสือสำหรับตัว (๑๘-๒๔
ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕) ที่แสดงว่ามีชาวจีนและชาวไทยได้อาศัยในบริเวณพระปฐมเจดีย์^{๓๐}
และหลักฐานสมัยรัชกาลที่ ๕ นี้ แสดงถึงความสืบเนื่องของการอยู่อาศัยของกลุ่มคนจีน
เหล่านั้นในพื้นที่จังหวัดนครปฐมปัจจุบัน อย่างน้อยเห็นได้จากการมีสมาคมกลุ่มสกุลหรือ
สมาคมต่างๆ ในเขตเทศบาลเมืองนครปฐม^{๓๑} อาทิ สมาคมของตระกูลแช่ลี่ แช่ลิ้ม
(หลิม, หลิน) แช่เอ็ง (เอ็ง) แช่ตั้ง และแช่ไฉว

นอกจากการทำนาและทำไร่อ้อยแล้ว จากรายการสินค้าที่มีจำหน่ายในตลาด
องค์พระปฐมเจดีย์และจากองค์พระปฐมเจดีย์นำไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ ทำให้ทราบว่า
มีการเพาะปลูกผักและผลไม้อื่นๆ เพื่อบริโภคและเพื่อการค้าขายอีกด้วย เช่น คราม
มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สับปะรด เผือก มัน กลัวย^{๓๒} จาก^{๓๓} นอกจากนั้น จาก
รายงานหลวงเสนีพิทักษ์ ตรวจราชการสรรพากรในมณฑลนครชัยศรี ทำให้ทราบว่า
มีการเลี้ยงสุกร และปลูกตาลโตนดเป็นจำนวนมาก ซึ่งสามารถเรียกเก็บภาษีจากใบ
อนุญาตฆ่าสุกรเป็นเงินถึง ๑,๖๘๕ บาทและใบอนุญาตทำตาลโตนดเป็นเงิน ๙๑ บาท
๔๘ อัฐ จากวันที่ ๑-๓๐ มิถุนายน ร.ศ. ๑๒๒^{๓๔} (พ.ศ. ๒๔๔๗)

เมื่อมีประชากรเข้ามาอยู่อาศัยทำให้ชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ได้พัฒนาสู่

ความเป็นเมืองนครปฐม ที่ทำการอำเภอ นครปฐมตั้งอยู่บริเวณองค์พระปฐมเจดีย์โดยอาศัยพระระเบียงชั้นในตั้งเป็นที่ว่าการอำเภอ^{๕๕} (ในเวลานั้นนอกจากมีอำเภอ นครปฐมที่องค์พระปฐมเจดีย์แล้ว มีอำเภอเมืองอยู่ที่นครชัยศรีด้วย) สิ่ง que แสดงว่าชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์มีความเจริญ มีคนอาศัยอยู่มากนั้น นอกจากพระราชวังปฐมนครแล้วก็ยังมีตลาด หรือย่านตลาดการค้าของชุมชน ซึ่งมักมีชาวจีนสร้างโรงร้านอาศัยอยู่ในตลาด^{๕๖} ตลาดบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ช่วงก่อนย้ายที่ทำการมณฑลจากบริเวณนครชัยศรีมานั้นตั้งอยู่ ๒ ฟากคลองเจดีย์บูชา หรือที่เรียกว่า ตลาดชอย ๒

ตลาดและย่านการค้า ตลาดชอย ๒ เป็นตลาดแห่งแรกที่มีความเก่าแก่ เกิดมาพร้อมกับการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์เพราะเมื่อมีแรงงานเกณฑ์ และคนอพยพเข้ามาระหว่างการบูรณะองค์พระปฐมเจดีย์นั้น ทำให้เกิดการตั้งชุมชนบริเวณโดยรอบและมีตลาดหรือย่านศูนย์กลางการค้าเกิดขึ้น ซึ่งคือตลาดสายหยุด (ปัจจุบันเรียกว่าตลาดชอย ๒) ภาพตลาดชอย ๒ ในอดีตที่ปรากฏในเอกสารสมัยรัชกาลที่ ๕ บรรยายว่า มีตลาดในบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ตั้งแต่บริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ตลอดลงไปยาวตามลำคลองประมาณ ๑๐ เส้น ปลุกเป็นหลังคามุงจากเครื่องผูก เครื่องสับ ผิงละ ๒ แถว มีทางเดินกลางกว้างประมาณ ๔ ศอก มีทั้งโรงป้อน โรงสุรา ตลาดของสดซึ่งนับว่าเป็นตลาดสำคัญในหัวเมืองแห่งหนึ่งที่มีการค้าขายมาก สินค้ามีจำหน่ายออกจากพระปฐมเจดีย์ไปจำหน่ายในกรุงเทพฯ และหัวเมืองอื่นๆ ได้แก่ ข้าวเปลือก ข้าวสาร ข้าวโพด น้ำตาลทราย น้ำอ้อย ยาสูบ ผักผลไม้ต่างๆ เช่น คราม มะเกลือ หน่อไม้ น้อยหน่า สับปะรด เผือกมัน และกล้วย และยังมีสินค้าจากกรุงเทพฯ และที่อื่นๆ มาจำหน่ายที่ตลาดพระปฐมเจดีย์ คือ เครื่องทองเหลือง ทองขาว ผ้าแพรรณนุ่งห่มผลไม้ เช่น หมาก พลู พุเสียน มังคุด มะพร้าว^{๕๗} เป็นต้น สินค้าที่นำมาขายที่ตลาดนี้เป็นสิ่งที่ประชากรในพื้นที่นี้ไม่ได้ผลิตหรือผลิตไม่ได้ ตลาดชอย ๒ จึงเป็นย่านสำคัญที่ทำให้ประชากรมีสิ่งของใช้สอยอย่างไม่ขาดแคลน โดยเฉพาะสิ่งที่ไม่ได้ผลิตอย่างผ้าแพรรณเครื่องนุ่งห่ม หมาก พลู ซึ่งอาจจะเป็นที่จับจ่ายของคนในพื้นที่ตอนในและจากคนในพื้นที่ลุ่มน้ำลำคลองอื่นๆ เดินทางมาค้าขายด้วย

พระยามหาเทพข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครไชยศรี ได้ให้ผู้บังคับการกองตำรวจภูธรคอยตรวจนับเรือราษฎร ลูกค้า และข้าราชการที่ไม่มาทำการค้าขายที่องค์พระปฐมเจดีย์ (ตลาดชอย ๒) จากการตรวจนับจำนวนเรือในลำคลองเจดีย์บูชาว่า

เดือนหนึ่งมีผู้ไปมามากน้อยเท่าใด “ผลการตรวจนับจำนวนเรือมีดังนี้ ในเดือนกรกฎาคม ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๙) มีเรือราษฎรเข้าไปในคลอง ๓๖๔ ลำ ออก ๑๗๖ ลำ มีเรือข้าราชการเข้า ๙ ลำ ออก ๑๒ ลำ ซึ่งถึงฤดูน้ำเรือลูกค้าจะเข้าออกในคลองเจดีย์บูชา มากขึ้นและเวลานี้เป็นที่กันดารน้ำ ลูกค้าจะเข้าออกในคลองได้แต่คราวน้ำ”^{๙๙} ผลของการตรวจนับใน ร.ศ. ๑๑๔ (พ.ศ. ๒๔๓๙) ทำให้ทราบถึงความคับคั่งของผู้คนที่ใช้เส้นทางคลองนี้ แสดงถึงความเป็นแหล่งชุมชนสำคัญ ควรได้รับการจัดตั้งเป็นเมืองต่อไป

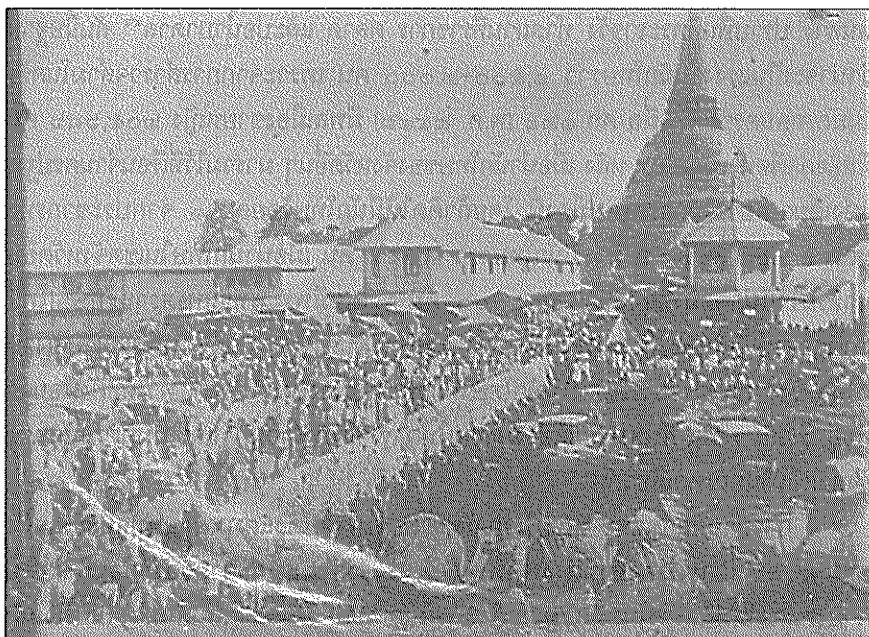
เมื่อเปรียบเทียบกับตลาดในเมืองนครชัยศรีสมัยรัชกาลที่ ๕ ตลาดบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์มีชีวิตชีวาเป็นระเบียบเรียบร้อยมีราษฎรไปจับจ่ายค้าขายกันมากกว่าตลาดในเขตบ้านผู้ว่าราชการเมืองนครชัยศรีที่อยู่ห่างออกไปโดยทางเรือตามคลองเจดีย์บูชา ๒๐ นาที (ข้างวัดสุทัศนสุาราม นครชัยศรี) หลักฐานจากรายงานระยะทางเมืองนครชัยศรีของพระอินทราธิบาล ที่เดินทางไปใน ร.ศ. ๑๑๕ ก่อนที่สมเด็จพระยาดำรงฯ เดินทางไป ๒ ปี (ร.ศ. ๑๑๗) ได้บันทึกตลาดของทั้งสองแห่งไว้ดังนี้ “...เวลาที่ยิ่งขึ้นไปนมัสการองค์พระปฐมเจดีย์แล้วกลับมาทางตลาดนี้เป็น ๒-๓ ตอน ตอนๆ หนึ่งสำหรับขายของสดแถวริมน้ำยาวประมาณ ๓ เส้น ตอน ๑ สำหรับขายของแห้งเป็น ๒ แถวทางเดินหว่างกลางมีหลังคาร่มติยาวประมาณ ๔ เส้น ตอนอยู่ฝั่งข้างเหนือมีโรงบ่อนและตลาดยาวประมาณ ๒ เส้น ...” ส่วนตลาดบริเวณบ้านผู้ว่าการเมืองฯ นั้นมีลักษณะดังนี้ “...ที่ตำบลนี้มีแพขายของต่างๆ จอดเรียงเรียงกัน ๑๐๐ หลังเสด บนบกมีโรงต้มกลั่นน้ำสุราและตลาด แต่ดูไม่สนุกเหมือนตลาดพระปฐมเจดีย์เพราะทางเดินก็แคบ แลริมถนนมีโรงเรือนขายของดูรุงรังมาก...”^{๑๐๐}

การขยายเขตชุมชนมาทางทิศเหนือตามทางรถไฟ หลังจากการย้ายที่ทำการมณฑลและตัดถนนแล้ว เมื่อมีการสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี ผ่านเข้ามาในชุมชนบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์^{๑๐๑} ส่งผลให้มีการขยายและพัฒนาพื้นที่ตัวเมืองขึ้น โดยชุมชนขยายตัวจากทิศตะวันออกไปสู่ทิศเหนือขนานกับเส้นทางรถไฟและแนวคลองเจดีย์บูชาที่มีอยู่เดิม ผลจากการขยายชุมชนไปตามเส้นทางรถไฟที่เห็นได้ชัดคือ การย้ายตลาดเก่าจากบริเวณทิศตะวันออกที่อยู่ขนานคลองเจดีย์บูชา (ตลาดขอย ๒) ไปยังบริเวณลานหน้าองค์พระปฐมเจดีย์ทางทิศเหนือใกล้กับสถานีรถไฟนครปฐม ซึ่งการขยายชุมชนและการสร้างตลาดนั้นได้ใช้แรงงานนักโทษเป็นกำลังสำคัญ เช่น ทำถนน

หนทางปราบพื้นที่พระราชวัง ทำสถานที่ราชการ ตลาด และบ่อน้ำบาดาล^{๕๑} สันนิษฐานว่าน่าจะเป็นแรงงานนักโทษราว ๑,๕๐๐-๒,๐๐๐ คน เพราะจากการสำรวจสำมะโนครัวในมณฑลนครชัยศรี เมื่อ ค.ศ. ๑๒๑ (พ.ศ. ๒๔๔๖) มีพลเมืองชายหญิง ๒๐๕,๖๘๖ คน มีหลังคาเรือน ๖๓,๑๔๓ หลัง เมื่อนำนักโทษของจังหวัดอื่นๆ มารวมไว้ที่เรือนจำนครปฐมแห่งเดียวเพื่อใช้ในการสร้างเมืองนี้ โดยถ้าคิดให้มีนักโทษร้อยละ ๑ จากประชากรทั้งมณฑล ๒๐๕,๖๘๖ คน ก็จะมีนักโทษราว ๒,๐๕๖ คน เมื่อนำนักโทษในเขตจังหวัดอื่นๆ มารวมไว้ก็น่าจะมีราว ๑,๕๐๐-๒,๐๐๐ คน^{๕๒} โดยมีพระพุทธรเกษตรานุรักษ์ (โพธิ์เคหะนันท์) เป็นพระท่ามะรุณดูแลเรือนจำของจังหวัดนครปฐมเป็นผู้ควบคุมและจ่ายงานไปทำ ซึ่งจากการที่ต้องใช้แรงงานนักโทษในการสร้างเมืองใหม่ทั้งหมด ทำให้ที่ตั้งเรือนจำที่อยู่บริเวณ ตำบลพระปฐมเจดีย์ มีขนาดใหญ่กว่าเรือนจำอื่นๆ และเป็นที่รวมนักโทษจังหวัดอื่นในมณฑลเดียวกัน^{๕๓}

การย้ายตลาดขอย ๒ บริเวณวัดพระปฐมเจดีย์ตั้งแต่มุมด้านหน้าพระราชวังปฐมนครลงไปตามลำคลองที่มีราษฎรปลูกเป็นโรงจาก เป็นร้านขายของ ก่อนที่จะย้ายมายังตลาดใหม่ที่สร้างในสมัยรัชกาลที่ ๕ ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๖ เป็นต้นมา ในบริเวณที่ว่างระหว่างองค์พระปฐมเจดีย์ คลองเจดีย์บูชา และทางรถไฟสายใต้ที่สร้างผ่านมายังบริเวณชุมชนทางทิศเหนือขององค์พระปฐมเจดีย์นั้น ตลาดใหม่นี้ต่อมาได้พัฒนาเป็นตลาดทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ คือ ตลาดบนและตลาดล่างในปัจจุบัน^{๕๔} โดยสมเด็จพระบรมราชาธิบดีจักรพรรดิไทยโปตราชวรากรมณฑลนครชัยศรีได้คิดที่จะค่อยๆ ทำการย้ายตลาดมาอยู่ในที่ใหม่อยู่แล้ว แต่รอให้มีแผนที่ที่กำลังทำถนนเสร็จก่อน แล้วจึงดูว่าที่ใดควรจะเป็นตลาดแห่งใหม่^{๕๕} เพราะตลาดที่เดิมสกปรกรุงรังปลูกเบียดเสียดกันไม่งดงาม ดังนั้น จึงได้ทำตลาดขึ้นใหม่เมื่อมีทางรถไฟผ่านเข้ามา มีถนนที่ทำเสร็จแล้วหลายสาย (ดูแผนที่ ๓)

การย้ายตลาดจากที่เดิมมายังบริเวณที่ว่างระหว่างองค์พระปฐมเจดีย์กับคลองเจดีย์บูชาและสถานีรถไฟ นอกจากเพื่อให้ตลาดมีความเป็นระเบียบไม่สกปรกรุงรัง ยังมีความสำคัญต่อการพัฒนาและขยายเขตชุมชนเมืองมายังบริเวณทิศเหนือขององค์พระปฐมเจดีย์อีกด้วย เป็นการจัดระเบียบการใช้พื้นที่ของชุมชนโดยให้ทางตะวันออกที่ส่วนหนึ่งเป็นตลาดเก่าให้เป็นพื้นที่ของสถานที่ราชการและบ้านพักข้าราชการอย่างเป็นสัดส่วน ส่วนทางทิศเหนือให้เป็นเขตย่านการค้าและชุมชน โดยรับกับทางรถไฟที่ผ่าน

คลองและสะพานเจริญศรัทธา สมัยรัชกาลที่ ๕
ที่มา คุณเสริมศักดิ์ มีศรีศักดิ์

เข้ามา และทำให้การค้าขายสะดวกขึ้น เพราะสามารถนำสินค้าบรรทุกรถไฟมาขายในตลาดได้อย่างสะดวกรวดเร็ว ต่างกับแต่เดิมที่ “ต้องหาขนสินค้ามาขายที่พระปฐมเป็นความลำบากแลเปลืองไสหุ้ย บางทีในระดูฝน...ที่ไร่อยู่ไกลก็มาค้าขายไม่ได้ เพราะฝนชุกหนทางเป็นหลุมเป็นโคลน ใช้เกวียนหรือพาหนะอย่างใดไม่ได้ อีกประการหนึ่งสินค้าที่เอามาขายที่ตลาดพระปฐมราคายังต่ำเป็นต้นว่า น้อยหน้า บางวันถ้าขายมากด้วยกันขายได้เพียง ๑๐๐ ละ ๒ สลึง ต่อบางวันมีเรือมารับมากหรือคนมาขายน้อยจึงขึ้นราคาถึงกว่า ๑๐๐ ละ ๓ สลึง เพราะพวกที่รับคิดเพื่อเสียหายในระหว่างทางที่จะพาไปขายนำนี้พอค้อยยังชั่ว ถ้าหน้าแล้งบางทีถึง ๔ วัน ๕ วัน จึงจะไปถึงกรุงเทพฯ”^{๔๖}

ดังนั้น ตั้งแต่การย้ายเมืองมาจากตำบลท่งมาจนถึงการพัฒนาพื้นที่สู่ความเป็นเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ตั้งที่ทำการเมือง คือ ศาลากลางจังหวัดขึ้นที่บริเวณถนน

เทศา ห่างจากองค์พระปฐมเจดีย์ไปทางทิศตะวันออกราว ๒๐๐ เมตร และสร้างตลาดใหม่ และเมื่อมีทางรถไฟผ่านเข้ามาในชุมชนและมีการสร้างถนนหนทางภายในชุมชนเชื่อมกับเส้นทางรถไฟและขนานไปตามแนวคลองเจดีย์บูชาที่มีอยู่เดิม นับเป็นการวางผังเมืองให้กับชุมชนในระยะแรกที่มีการสร้างเมืองใหม่ จะพัฒนาเส้นทางถนนขนานกับคลองเจดีย์บูชาซึ่งเป็นเขตชุมชนที่มีคนอยู่มาก มีตลาดและที่ที่ว่าการอำเภอตั้งอยู่เป็นการพัฒนาในเขตทิศตะวันออกขององค์พระปฐมเจดีย์ที่ขนานกับแนวคลอง ต่อมาเมื่อมีเส้นทางรถไฟผ่านเข้ามา ตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้มีการขยายเขตในการพัฒนาเมืองไปสู่ทิศเหนือ ขนานกับที่ตั้งสถานีและทางรถไฟสายเพชรบุรี พร้อมกับการสร้างตลาดใหม่บริเวณตลาดบนและตลาดล่างในปัจจุบัน เพื่อดึงดูดให้คนขยายตัวไปยังบริเวณดังกล่าวด้วย จึงเห็นได้ว่า ขนาดและทิศทางการขยายตัวของชุมชนเมืองจะเปลี่ยนไปตามระดับเทคโนโลยีของเส้นทางขนส่งคือ บริเวณเส้นทางคมนาคมมีการใช้ที่ดินเพื่อการค้า (ที่พักอาศัยอยู่ในบ้านเดียวกันกับร้านค้า) ส่วนทิศตะวันออกบริเวณถนนเทศาทั้งสองด้านเป็นที่ตั้งสถานที่ราชการและบ้านพักข้าราชการ ทำให้สะดวกต่อการเดินทางไปปฏิบัติงาน สถานบันเทิง เช่น โรงบ่อน โรงลิเก อยู่ด้านทิศเหนือขององค์พระปฐมเจดีย์^{๔๔} ซึ่งเป็นย่านพักอาศัย และตลาดการค้า

การตั้งเมือง “นครปฐม” สมัยรัชกาลที่ ๖

การประกาศตั้งเมืองนครปฐมขึ้นอย่างเป็นทางการนั้น แสดงถึงการเห็นความสำคัญของเมืองนครปฐมที่มีพัฒนาการมาตั้งแต่เป็นชุมชนหลังการปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์สมัยรัชกาลที่ ๔ คือเป็นที่ตั้งของศาสนสถานอันศักดิ์สิทธิ์เป็นที่คนอยู่คับคั่งและมีการพัฒนาสู่ความเป็นเมืองมาตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ ๕ ที่ได้ย้ายที่ตั้งตัวเมืองมายังนครปฐม (รวมทั้งเป็นที่ตั้งพระราชวังสนามจันทร์ของรัชกาลที่ ๖ (สร้างเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๐ และเสร็จเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๔) ได้เสด็จมาประทับแรม จนได้เห็นปาฏิหาริย์ของพระบรมสารีริกธาตุตั้งแต่ครั้งยังทรงพระอิสริยยศสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมาร เมื่อเป็นพระมหากษัตริย์ก็ได้มาสร้างวังและมีกิจกรรมเสื่อป่าที่นี้เสมอ) พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ทรงโปรดเกล้าฯ ให้ตั้งอำเภอพระปฐมเจดีย์เป็นเมืองนครปฐมอย่างเป็นทางการเมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๖ โดยโปรดฯ ให้

เปลี่ยนชื่อเมืองนครชัยศรีเป็นเมืองนครปฐมและโปรดให้เปลี่ยน ชื่ออำเภอเมืองเป็น อำเภอเมืองนครชัยศรี ส่วนอำเภอพระปฐมเจดีย์ให้เปลี่ยนชื่อเป็นอำเภอเมือง เพื่อให้ตรงกับสถานที่ตั้งตัวเมืองและตรงกับประกาศการตั้งเมืองนครปฐมในบริเวณที่มีองค์พระปฐมเจดีย์เป็นศูนย์กลางตามประกาศตั้งเมืองนครปฐม ดังนี้

มีพระบรมราชโองการเหนือเกล้าฯให้ประกาศมาให้ทราบทั่วกันว่า ที่ตำบลพระปฐมเจดีย์เป็นที่มียาษฎรตั้งภูมิลำเนาทำไร่นาค้าขายอยู่หนาแน่น ทั้งเป็นที่ประดิษฐานองค์พระปฐมเจดีย์กับเป็นที่นับถือของพุทธศาสนิกชนอย่างสำคัญ เมื่อถึงเทศกาลก็มีผู้ไปนมัสการด้วยอาการอันรื่นเริงเป็นอันมาก นับว่าเป็นที่ประชุมชนอย่างครึกครื้นได้แห่งหนึ่ง กระทรวงมหาดไทยจึงได้ให้ตั้งศาลาที่ว่าการมณฑลนครชัยศรี คง ณ ตำบลนั้น บัดนี้ได้ทรงสถาปนาพระราชานิเวศน์ขึ้นที่ตำบลสนามจันทร์ ซึ่งได้โปรดเกล้าฯ พระราชทานนามว่า พระราชวังสนามจันทร์และได้เสด็จพระราชดำเนินไปประทับแรมเพื่อพักผ่อนพระราชอิริยาบถอยู่เสมอทุกปีก็ยิ่งกระทำให้ตำบลนั้นสมบูรณขึ้นอีกเป็นอันมาก จึงพระราชดำริว่าสมควรจะที่ยตำบลนี้ขึ้นเป็นเมืองสำหรับมณฑลให้เป็นการถาวรต่อไป จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เรียกที่ตำบลนี้ว่า เมืองนครปฐม สืบไป

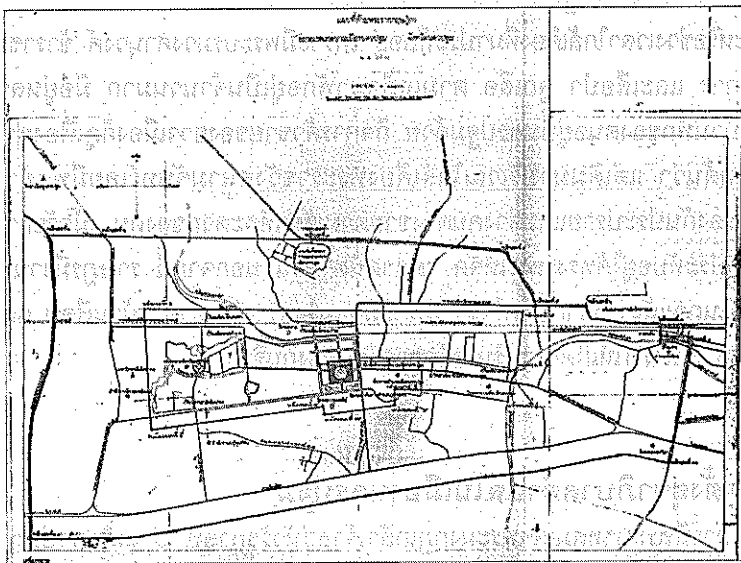
พระราชทานวันพุธ ที่ ๒ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๕๖

เป็นวันที่ ๙๒๕ ในรัชกาลปัตยุบันนี้"

พระราชวังสนามจันทร์กับการขยายเขตเมืองไปทางทิศตะวันตกและการจัดตั้งสุขาภิบาลในเมืองนครปฐม

การสร้างพระราชวังสนามจันทร์ ทำให้มีการสร้างถนนจากบริเวณพระราชวังไปสู่เขตชุมชนเมืองบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งนับว่าเป็นการขยายเส้นทางคมนาคมภายในเขตเมืองจากที่เคยมีเส้นทางถนนรอบองค์พระปฐมเจดีย์และถนนเทศา ถนนทิพากร ฯลฯ ทางทิศตะวันออก เมื่อมีพระราชวังขึ้นทำให้มีเส้นทางถนนสร้างเพิ่มขึ้นเท่ากับเป็นการขยายเขตเมืองไปทางทิศตะวันตกขององค์พระปฐมเจดีย์ ถนนเหล่านี้ได้แก่ ถนนราชดำเนิน เป็นถนนสายเอกเชื่อมต่อจากถนนสายตรงจากองค์พระปฐมเจดีย์มายังพระที่นั่งพิมานปฐม ถนนราชดำริห์เป็นถนนขนานอยู่ด้านหลังของพระราชวัง ถนนราชวิถีเป็นถนนทางด้านใต้และถนนทรงพลซึ่งต่อจากถนนราชดำริห์ตรงมุมที่ติดกับ

ถนนราชมรรคาไปจนถึงบ้านโป่ง ถนนราชมรรคา เป็นถนนทางด้านตะวันตก ถนนเหล่านี้ทำให้เกิดชุมชนที่อยู่อาศัยตามมาบริเวณสองฝั่งถนนราชดำริห์ มีการสร้างเป็นห้องแถวไม้ชั้นเดียวหลังจากเรียงกันราว ๑๐๐ หลัง การก่อสร้างจะแยกเป็นหลังๆ ไม่ได้ใช้ฝาน้ำร่วมกัน เนื่องจากแถบนี้อยู่ต่อมาจากแนวคลองเจดีย์บูชาที่ตัวตลาดยาวมาถึงคาดว่าจะมีการค้าขายในบ้านเรือนห้องแถวนี้ด้วยบริเวณถนนราชดำเนินทั้งสองฝั่ง พื้นที่ส่วนใหญ่ยังเป็นป่า มีบ้านเรือนไม่เกิน ๑๐ หลัง ส่วนใหญ่เป็นของข้าราชการ^{๔๔} ส่วนถนนราชวิถีซึ่งต่อกับถนนทรงพลใช้เดินทางไปถึงบ้านโป่งได้นั้น สภาพถนนจะกว้างพอให้รถ ๔ ล้อพอหลีกกันได้ มีบ้านอยู่ห่างๆ กัน บริเวณบ้านจะมีการทำสวนปลูกผัก ปลูกมะม่วงไม้ผลต่างๆ ปะปนกัน^{๔๕} ส่วนบ้านเรือนชุมชนบริเวณถนนเทศา นอกจากมีส่วนที่เป็นสถานที่ราชการแล้ว มีการสร้างเป็นตึกแถวไม้ ๑-๒ ชั้น^{๔๖} บริเวณถนนที่ล้อมรอบองค์พระปฐมเจดีย์ เช่น ถนนหน้าพระเป็นสถานที่ราชการ เช่น โรงเรียนราชินีบูรณะ ถนนขวาพระเป็นที่ตั้งของวัดพระปฐมเจดีย์ ถนนหลังพระเป็นโรงพยาบาล (ปัจจุบันเป็นศูนย์พัฒนาเด็กเล็ก) ถนนซ้ายพระเป็นถนนคันบริเวณองค์พระปฐมเจดีย์กับเขตตลาดไว้ (ดูแผนที่ ๓, ๔)

แผนที่ ๔ แสดงเขตเทศบาลเมืองนครปฐมที่จัดตั้งใน พ.ศ. ๒๔๗๘

การมีพระราชวังสนามจันทร์ นอกจากทำให้มีการทำถนนจากองค์พระปฐมเจดีย์มายังบริเวณพระราชวังแล้ว ใน พ.ศ. ๒๔๕๘ รัชกาลที่ ๖ ยังโปรดเกล้าฯ ให้ทำถนนทรงพลออกจากค่ายหลวงสนามจันทร์ไปทางทิศตะวันตกเข้าสู่จังหวัดราชบุรี ผ่านบ้านโป่ง ไพราราม และเจ็ดเสมียน เหลือระยะทางอีกเพียง ๕ กิโลเมตรจะถึงกรมทหารช่างที่จังหวัดราชบุรี ถนนสายนั้นนอกจากใช้เพื่อการซ่อมรถเสือป่าแล้วยังเป็นประโยชน์เป็นเส้นทางถนนในต่างจังหวัดเพราะการเดินทางระหว่างจังหวัดสมัยนั้นใช้เพียงทางน้ำและทางรถไฟ ซึ่งทางรถไฟไม่ได้มีทั่วไป โดยเฉพาะท้องที่ที่ทำการเกษตรได้ผลดี บางแห่งที่ปลูกพืชผักอาศัยการขนส่งทางรถไฟไม่สะดวกเนื่องจากเวลาเดินรถไฟไม่ตรงกับความต้องการ ส่วนแม่น้ำลำคลองบางแห่งก็ใช้ได้ในฤดูฝนเท่านั้น และถนนทรงพลเป็นประโยชน์ต่อประชาชนในระหว่างบ้านโป่งถึงนครปฐม^{๓๒} ในการนำพืชผลของสดไปยังตลาดนครปฐมหรือบ้านโป่ง แม้เส้นทางนี้จะมีทางรถไฟอยู่แล้วแต่ก็มีอุปสรรคด้านเวลาเดินรถไฟ

เมื่อพิจารณาผลของการสร้างพระราชวังสนามจันทร์และการเสด็จมาประทับแรมตลอดจนการฝึกซ้อมเสือป่า นอกจากมีถนนหนทางเพิ่มขึ้นเท่ากับเป็นการขยายเขตเมืองแล้ว ยังมีผลทางเศรษฐกิจและสังคม ทำให้เมืองเจริญเติบโตคึกคักขึ้น อย่างน้อยก็ในขณะหรือช่วงเวลาใกล้เคียงที่มาประทับอยู่ เพราะมีพระบรมวงศานุวงศ์ ข้าราชการ ข้าราชการ และเสือป่า ลูกเสือ ตามเสด็จมาพักอยู่เป็นจำนวนมาก มีอยู่หลายรายที่สร้างบ้านพักของตนอยู่ที่นครปฐมด้วย กิจกรรมค้าขายของชาวเมืองก็ดูเฟื่องฟูหนาตาขึ้น เป็นต้นว่า แต่เดิมมาบริเวณใกล้เคียงพระราชวังสนามจันทร์เคยมีพ่อค้าแม่ค้ามาขายของกันประปรายและต่างคนต่างขายตามเวลาที่สะดวกของตน เมื่อรัชกาลที่ ๖ เสด็จมาประทับอยู่ได้ทรงริเริ่มให้จัด “ตลาดนัด” ขึ้น นอกจากนี้ ราษฎรมีงานทำและมีรายได้ในฤดูแล้งว่างจากการทำนา เพราะมีการก่อสร้างวัง อาคารบ้านเรือน ตลอดจนถนนหนทาง ทั้งทำให้เกิดการบริหารจัดการส่วนท้องถิ่นขึ้น

การจัดตั้งสุขาภิบาลตำบลในเมืองนครปฐม

การที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ เสด็จมาประทับแรมที่นครปฐมเป็นประจำทุกปี^{๓๓} ทำให้มีการพัฒนาเมืองในด้านต่างๆ และทำให้ผู้ปกครอง

ในท้องถิ่น รวมทั้งราษฎรมีกำลังใจในการพัฒนาเมืองของตน กิจกรรมบางอย่างได้รับการจัดทำก่อนท้องถิ่นอื่นๆ คือ เรื่องการจัดตั้งสุขาภิบาลตำบล ซึ่งมีหลักฐานใบบอกของข้าหลวงเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีแจ้งว่า ควรจะจัดการสุขาภิบาลขึ้นในมณฑลนี้ตามพระราชบัญญัติจัดการสุขาภิบาล ร.ศ. ๑๒๗ (พ.ศ. ๒๔๕๒) เพราะเป็นที่ประชุมชนมีผู้คนมากและความต้องการเรื่องป้องกันโรคภัยไข้เจ็บมีเนื้อง

ความคิดเรื่องการจัดสุขาภิบาลนี้รัชกาลที่ ๖ ครั่งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ได้ทรงเห็นชอบและทรงรับเป็นพระราชธุระอุดหนุนด้วยประการต่างๆ ตั้งแต่โปรดเกล้าฯ ให้กำหนดพระราชวังสนามจันทร์ไว้ในเขตสุขาภิบาล ให้เก็บภาษีได้เหมือนกับบ้านเรือนราษฎร ไซแต่เท่านั้น ได้ทรงเป็นพระราชธุระช่วยชี้แจงประโยชน์การสุขาภิบาลแก่ราษฎร โดยประทับเป็นประธานในที่ประชุมเมื่อวันประชุมราษฎร เป็นเหตุให้ประชาชนเรียกร้องให้มีการจัดสุขาภิบาลขึ้นในเขตเมืองนครปฐมขึ้น ข้าหลวงเทศาภิบาลจึงเตรียมการจัดตั้งสุขาภิบาลที่อำเภอพระปฐมเจดีย์^{๕๔} การจัดสุขาภิบาลทำให้มีการรักษาความสะอาด มีการจุดโคมไฟตามถนน การป้องกันรักษาโรค และการจัดหา น้ำบริโภค เป็นการจัดการบ้านเมืองให้เป็นระเบียบและน่าอยู่อาศัย นอกจากนี้ ก็มีการก่อสร้างสิ่งถนนหนทาง สถานที่ราชการ และตลาดการค้า เมืองนครปฐมจึงมีความสมบูรณ์ขึ้นทั้งด้านสิ่งก่อสร้างที่อำนวยความสะดวกแก่ผู้คน และด้านการใช้ชีวิตตามมาตรฐานของเมืองแบบตะวันตก^{๕๕}

ในสมัยรัชกาลที่ ๖ มีความเจริญด้านการรักษาพยาบาลและการศึกษาเพิ่มขึ้นจากการริเริ่มแล้วในสมัยรัชกาลที่ ๕ โดยมีโรงเรียนและโรงพยาบาลจากการดำเนินการของมิชชันนารี รัฐบาล และพ่อค้าประชาชนที่ร่วมกันบริจาคเงิน การตั้งเมืองนครปฐมนอกจากจะทำให้หน้าเงินภาษีมาปรับปรุงทำนุบำรุงท้องถิ่นแล้วยังมีการดำเนินการในด้านต่างๆ อีกมากมาย เพื่อพัฒนาสู่การเป็นเมืองที่เจริญและทันสมัย อาทิ การก่อสร้างโรงเรียน โรงพยาบาล และสถานที่ราชการต่างๆ เพิ่มเติมขึ้น

การพัฒนาการศึกษา และการพยาบาล

การพัฒนาการศึกษา มีการตั้งโรงเรียนขึ้นตั้งแต่ปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ และพัฒนาต่อเนื่องรุ่งเรืองมาถึงสมัยรัชกาลที่ ๖ อาทิ ใน พ.ศ. ๒๔๕๐ ตั้ง โรงเรียน

บำรุงวิทยาพระปฐมเจดีย์ ซึ่งหมอปีกาก (หมอคลารค์) ชาวอังกฤษได้เช่าตึกแถวของพระคลังข้างที่ฯ พระปฐมเจดีย์ ทำเป็นโรงเรียนสอนหนังสือไทยและอังกฤษ ๔ ห้อง มีเด็กและผู้ใหญ่สมัครเรียนเป็นชาย ๒๙ คน หญิง ๒๙ คน และมีนักเรียนพิเศษที่เรียนในเวลากลางคืนอีก ๙ คน รวมมีนักเรียนทั้งหมด ๖๗ คน ได้เก็บค่าสอนนักเรียนกลางคืน คนละ ๓ บาทต่อเดือน นักเรียนหนังสือไทยตอนกลางวันคนละ ๑ บาทต่อเดือน ถ้าเรียนภาษาอังกฤษด้วยเดือนละ ๒ บาท^{๕๖} (ปัจจุบันโรงเรียนนี้ยังคงดำเนินกิจการอยู่ แต่ได้ย้ายสถานที่มายังบริเวณถนน ๒๕ มกราคม เปิดทำการสอนในระดับอนุบาลถึงมัธยมศึกษาตอนต้น) โรงเรียนนี้ได้รับความอุปถัมภ์ตั้งแต่ว่างจากคณะมิชชันนารีเซเชส ออฟ ไครสต์แห่งประเทศอังกฤษสืบต่อจากคณะดีไซเบิลของอเมริกา จนใน พ.ศ. ๒๕๐๕ ได้โอนมาเป็นของสภาคริสตจักรในประเทศไทย เป็นโรงเรียนราชบุรีแห่งแรกที่ก่อตั้งในจังหวัดนครปฐม (ก่อนมี พ.ร.บ.โรงเรียนราชบุรี ใน พ.ศ. ๒๔๖๑) จากการดำเนินการของคณะมิชชันนารี^{๕๗} ทำให้ทางรัฐบาลไทยตื่นตัวที่จะจัดตั้งโรงเรียนเพื่อให้นักศึกษาแก่ราชบุรีโดยเฉพาะเด็กหญิง เพราะมีมิชชันนารีอังกฤษตั้งโรงเรียนสอนศาสนาและให้เด็กหญิงเข้าเรียนได้^{๕๘}

โรงเรียนที่เปิดสอนทั้งเด็กชายและหญิงในจังหวัดนครปฐมของรัฐแห่งแรก คือโรงเรียนวิชาข่านะโสด เปิดสอนใน พ.ศ. ๒๔๕๒ โดยหลวงไชยอุปญา พระธำมรงเรือนจำ มณฑลนครชัยศรีได้จัดเรียรายเงินสร้างขึ้นเป็นที่เล่าเรียนหนังสือไทยแก่กุลบุตรและสตรีที่ข้างเรือนจำเมืองนครปฐม ชื่อโรงเรียนก็เป็นนามพระราชทานจากรัชกาลที่ ๖ ครั้งเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช^{๕๙} โรงเรียนตัว้อย่างมณฑลนครชัยศรี (ปัจจุบันคือโรงเรียนพระปฐมวิทยาลัย) เปิดสอนเมื่อวันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๕๒^{๖๐} ที่ตำบลห้วยจรเข้ม ในวันที่ ๓ กุมภาพันธ์ ได้มีการทำบุญเปิดโรงเรียนและมีผู้บริจาคสิ่งของและอุปกรณ์การเรียนต่างๆ อาทิ หนังสือภูมิศาสตร์ หนังสือพระพุทธจริยา แผนที่สยามและปฏิทิน เป็นต้น^{๖๑}

โรงเรียนราชินีบูรณะ ได้รับการจัดตั้งและเปิดสอนตั้งแต่ พ.ศ. ๒๔๕๑ มีฐานะเป็นโรงเรียนสตรีของรัฐบาล แต่ยังไม่มียี่สิบสถานที่และอาคารเรียนที่ถาวรได้เช่าห้องแถวของพระคลังข้างที่ฯ ใช้เป็นโรงเรียนซึ่งทำให้ไม่สะดวกหลายอย่างเพราะห้องเช่าคับแคบและอยู่ติดกับถนนมีคนเดินไปมามาก เจ้าพระยาศรีวิชัย สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีจึงได้คิดจะสร้างโรงเรียนในที่แห่งใหม่^{๖๒} ซึ่งได้รับพระราชทานเงินจากสมเด็จพระ

พระศรีพัชรินทราบรมราชชนนีนาถ พระพันปีหลวง จำนวน ๒๕,๐๐๐ บาทในการก่อสร้างโรงเรียน เนื่องในการทรงบำเพ็ญพระราชกุศลอภิเษกสมรสหม่อมหลวงคณเดชม พระชนมพรรษา เมื่อ พ.ศ. ๒๔๕๗ พร้อมทั้ง พระราชทานนามว่า “โรงเรียนราชินีบูรณะ”^{๖๓} ตั้งอยู่ที่ ถ.ราชมรรคา ตำบลพระปฐมเจดีย์ อ.เมือง จ.นครปฐม

โรงเรียนวัดเสนหา ตั้งอยู่ถนนริมทางรถไฟตะวันตก อ.เมือง จ.นครปฐม พระครูสังวรวิสัย เจ้าคณะแขวงกำแพงแสน ได้เรียวยาเงินราษฎรกับเงินของวัดเสนหา และเงินที่พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานไว้ปฏิสังขรณ์วัด ในการจัดสร้างโรงเรียนนี้เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๔ และได้พระราชทานนามโรงเรียนว่า “สมัครพลผดุง”^{๖๔} ปัจจุบันโรงเรียนยังคงดำเนินการเปิดสอนอยู่ตั้งแต่ระดับชั้นอนุบาลถึงชั้นมัธยมศึกษาปีที่ ๓ มีชื่อว่า โรงเรียนเทศบาล ๒ วัดเสนหา (สมัครพลผดุง)

นอกจากโรงเรียนที่สร้างขึ้นโดยรัฐบาลและคณะมิชชันนารีแล้ว ยังมีโรงเรียนที่ตั้งขึ้นโดยชาวจีน ซึ่งอาศัยอยู่มากในเขตตัวเมืองนครปฐมและบริเวณย่านตลาดร้านค้า คือโรงเรียนฮั่วเอี้ย เปิดสอนนักเรียนตั้งแต่อายุ ๖-๒๐ ปี โดยเรียนหนังสือจีนครึ่งวันและหนังสือไทยครึ่งวัน โรงเรียนนี้ตั้งอยู่ในโรงเจ (เจดึ้ง) ไม่ทราบหลักฐานแน่ชัดว่าได้มีการตั้งโรงเรียนและเปิดสอนครั้งแรกเมื่อใด แต่มีหลักฐานว่า ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ สมุหเทศาภิบาลมณฑลนครชัยศรีได้แจ้งไปยังพระยาธรรมศักดิ์มนตรี เสนาบดีกระทรวงศึกษาธิการว่า ได้รับแบบแจ้งความจากรุงจะด้างโรงเรียนนี้ให้อยู่ต่อไป^{๖๕} ซึ่งการมีหนังสือขอจากรุงโรงเรียนจากกลุ่มผู้ตั้งโรงเรียนฮั่วเอี้ยนี้ ก็น่าจะเป็นผลมาจากการมีพระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๑ ที่กำหนดคุณสมบัติของบุคคลที่จะตั้งโรงเรียน ลักษณะของโรงเรียนและรูปแบบการเรียนการสอน เพื่อให้ทางราชการควบคุมดูแลได้ทั่วถึง^{๖๖} เมื่อทางโรงเรียนฮั่วเอี้ยได้จัดการให้เป็นไปตามพระราชบัญญัติจึงได้มีหนังสือแจ้งไปขอให้ให้มีโรงเรียนอยู่

การรักษาพยาบาลในเมืองนครปฐม

นอกจากจะมีบทบาทในด้านการศึกษาแล้ว คณะมิชชันนารียังเป็นผู้จัดให้มีการรักษาพยาบาลแบบตะวันตกหรือต่อมาได้จัดตั้งเป็นโรงพยาบาลขึ้นในเขตเมืองนครปฐม โดยใน พ.ศ. ๒๔๔๙ ซึ่งตรงกับปลายสมัยรัชกาลที่ ๕ ศาสตราจารย์เปอริซี คลาร์ก และ

แฮมมเมอร์ เดนลีย์ (หมอ และแฮมมเปอร์ริชคลาร์ก) เมื่อเข้ามาอยู่ในเมืองนครปฐมได้เข้า
 ดึกแถวซึ่งเป็นของทรัพย์สินส่วนพระมหากษัตริย์ ตั้งอยู่ที่หัวมุมถนนรถไฟจรดกับถนน
 ซ้ายพระ จำนวน ๒ คูหา (ปัจจุบันเป็นห้างขายยาเอ่งขุนตั้ง) โดยใช้เป็นบ้านพักและ
 ประกาศกิตติคุณในวันอาทิตย์วันธรรมดาใช้สอนหนังสือและทำการรักษาคนเจ็บไข้^{๖๖}
 ตลอดจนการให้บริการด้านสาธารณสุขและการรักษาพยาบาลแก่คนไข้ทั่วไป แม้การ
 จัดตั้งสถานที่รักษาพยาบาลในระยะแรกจะยังไม่อาจเรียกว่าโรงพยาบาล แต่ก็ทำให้
 เกิดสถานที่รักษาพยาบาลที่มีความทันสมัยแบบตะวันตกเกิดขึ้นเป็นครั้งแรกในเมือง
 นครปฐมและพัฒนาเป็นโรงพยาบาลคริสเตียนนครปฐม ใน พ.ศ. ๒๔๕๒ หมอและ
 แฮมมเปอร์ริช คลาร์กได้ย้ายสถานที่รักษาพยาบาลไปยังแห่งใหม่ เพราะสถานที่เดิม
 คับแคบด้วยมีคนมารักษาพยาบาลมากมาย สถานที่ใหม่นี้อยู่ทางทิศเหนือบริเวณถนน
 ๒๕ มกราคม มีเนื้อที่ประมาณ ๖ ไร่ ใช้เป็นที่สร้างโรงพยาบาล โรงเรียนชาย และบ้าน
 มิชชันนารี และยังมีที่ดินทางทิศใต้สร้างเป็นเรือนไม้ชั้นเดียว ยกพื้นเดี่ยวๆ เป็นบ้านพัก
 ของหมอ และแฮมมเปอร์ริช คลาร์ก มีห้องเรียนและห้องนมัสการที่ใช้ทำพิธีทางศาสนา
 ในวันอาทิตย์และมีห้องยา ซึ่งที่ดินในสถานที่นี้ครูขุนทอง ตกแต่ง ผู้เป็นชาวคริสต์คบคิด
 ได้ชื่อไว้และยกให้สร้างสถานที่ดังกล่าว ใน พ.ศ. ๒๔๕๖ ได้สร้างเรือนไม้ชั้นเดียวเป็น
 โรงยาซึ่งเป็นโรงพยาบาล หลังแรกที่ใช้รักษาคนไข้มีการผ่าตัดเล็กๆ น้อยๆ และการ
 ผดุงครรภ์ ถ้าต้องผ่าตัดใหญ่ก็ส่งไปรักษาที่ศิริราช พร้อมกับให้คำบรรยายเรื่องสาธารณสุข
 ไปด้วย นับว่าเป็นโรงพยาบาลแผนปัจจุบันแห่งแรกของนครปฐมที่ได้เผยแพร่การ
 สาธารณสุขไปพร้อมกัน^{๖๗} ปัจจุบันโรงพยาบาลได้เปลี่ยนชื่อเป็นโรงพยาบาลกรุงเทพ
 คริสเตียนนครปฐม ด้วยได้รับช่วยเหลือทางการเงินและการแพทย์จากโรงพยาบาล
 กรุงเทพคริสเตียนและยังคงดำเนินกิจการถึงขณะนี้

ส่วนโรงพยาบาลของรัฐ ได้เริ่มขึ้นครั้งแรกในเมืองนครปฐม เมื่อ พ.ศ. ๒๔๙๕
 สถานที่ตั้งอยู่บริเวณถนนหลังพระ (ปัจจุบันเป็นศูนย์พัฒนาเด็กฯของเทศบาลเมือง
 นครปฐม) และได้ย้ายมาเปิดดำเนินการ ณ สถานที่โรงพยาบาลนครปฐมในปัจจุบันเมื่อ
 ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๐๙ ที่ถนนเทศบาล^{๖๘} เพราะสถานที่เดิมคับแคบไม่เพียงพอต่อการ
 รักษาพยาบาลผู้ป่วย ในปี พ.ศ. ๒๕๐๗ นายพล วงศาโรจน์ ผู้ว่าราชการจังหวัดนครปฐม
 นายมานิต พงษ์ไพบูลย์ ผู้อำนวยการโรงพยาบาลนครปฐม ร่วมกับข้าราชการ พ่อค้า
 ประชาชน ได้ย้ายโรงพยาบาลมายังที่ใหม่ในเนื้อที่ ๕๗ ไร่ และเปิดให้บริการใน พ.ศ.

๒๕๐๙ ซึ่งดำเนินการช้ากว่าโรงพยาบาลของมิชชันนารีมากราว ๔๖ ปี

สรุป

กล่าวโดยสรุป นับตั้งแต่พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๔ โปรดเกล้าฯ ให้มีการบูรณปฏิสังขรณ์พระปฐมเจดีย์ บริเวณรายรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ก็มีผู้คนเข้ามาอยู่อาศัยทั้งทำมาค้าขายจนเกิดเป็นตลาดการค้าของชุมชน ต่อมาในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๕ มีการวางผังเมืองและปรับปรุงเส้นทางคมนาคมทั้งทางถนนและทางรถไฟ ชุมชนบริเวณพระปฐมเจดีย์จึงพัฒนาขยายตัวกลายเป็นเมือง และในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัวรัชกาลที่ ๖ ได้รับการจัดตั้งเป็นเมืองนครปฐมในที่สุด และมีการเติบโตอย่างต่อเนื่องจนเจริญก้าวหน้า เป็นที่ตั้งของพระราชวังสนามจันทร์และเป็นศูนย์กลางความสำคัญของความเจริญในภูมิภาคตะวันตกนับแต่นั้นเป็นต้นมา

เชิงอรรถ

- ^๑ กรมศิลปากร, พระราชประวัติและพระราชนิพนธ์บางเรื่องในพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว อนุสรณ์พิมพ์พระราชทานในงานพระศพ พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประดิษฐาสารี (ม.ป.ท., ๒๕๐๕), ๕-๘.
- ^๒ กรมศิลปากร, เรื่อง พระปฐมเจดีย์ฉบับเจ้าพระยาทิพากรวงศ์ อนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่วร สาทรพันธุ์ (ม.ป.ท., ๒๕๐๖), ๘๒.
- ^๓ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ - รัชกาลที่ ๔ (กรุงเทพฯ : ป. พิศนาคะการพิมพ์, ๒๕๐๖), ๗๙๑.
- ^๔ เรื่องเดียวกัน, ๗๘๙-๗๙๑.
- ^๕ กรมศิลปากร, เรื่อง พระปฐมเจดีย์ พระนิพนธ์ สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส อนุสรณ์ในงานประชุมเพลิงศพ คุณแม่วร สาทรพันธุ์ (ม.ป.ท., ๒๕๐๖).
- ^๖ ดูรายละเอียด ทศนคติของรัชกาลที่ ๔ ที่ทรงมีต่อพระพุทธศาสนาในฐานะวิถีผู้อำนวยการเมือง ใน นฤมล อีระวัฒน์, "พระราชดำริทางการเมืองของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว" (วิทยานิพนธ์อักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๕).
- ^๗ คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๘ รอบ และ ๑๐๐ ปี ของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "พระปฐมเจดีย์", ใน สารานุกรม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ (ก-ม) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โพสท์พับลิชชิง จำกัด, ๒๕๒๔), ๓๑๕-๓๒๓.
การปฏิสังขรณ์องค์พระเจดีย์ซึ่งเริ่มในรัชกาลที่ ๔ นั้นได้สำเร็จเรียบร้อยในสมัยรัชกาลที่ ๕ พ.ศ. ๒๔๑๓ โดยได้เสด็จพระราชดำเนินยกยอดพระปฐมเจดีย์ และโปรดเกล้าฯ ให้ส่งกระเบื้องเคลือบสีเหลืองทองมาจากจีนเพื่อประดับโดยรอบองค์พระปฐมเจดีย์ ซึ่งรัชกาลที่ ๖ ขณะทรงเป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชสยามมกุฎราชกุมารได้ทรงเป็นพระราชธุระในการนี้จนสำเร็จบริบูรณ์ในรัชสมัยของพระองค์
- ^๘ กรมศิลปากร, พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ ฉบับหอสมุดแห่งชาติ รัชกาลที่ ๓ - รัชกาลที่ ๔, ๗๙๒-๗๙๓.
- ^๙ กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๕-๒๗ (เล่ม ๑๕) (กรุงเทพฯ : ศุภสุภา, ๒๕๐๗), ๑๕๓-๑๕๔.
- ^{๑๐} กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๒-๒๕ (เล่ม ๑๔) (กรุงเทพฯ : ศุภสุภา, ๒๕๐๗), ๒๙๗.
- ^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, ๒๙๗.
- ^{๑๒} กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๓๙๔-๒๔๐๔ (กรุงเทพฯ : ดำรงธรรม, ๒๕๑๑), ๒๓๒.
- ^{๑๓} กิตติ ดันไทย, "คลองกับระบบเศรษฐกิจของไทย (พ.ศ. ๒๓๖๗-๒๔๕๓)" (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๐), ๖๗.

- ^{๙๔} กรมศิลปากร, ประชุมประกาศรัชกาลที่ ๔ พ.ศ. ๒๔๐๕-๒๔๑๑ พิมพ์ในงานพระราชทานเพลิงศพ พระมหาโพธิวงศาจารย์ อินทโชติเถระ (กรุงเทพฯ : เจริญทองการพิมพ์, ๒๕๑๑), ๑๘.
- ^{๙๕} กรมศิลปากร, ประชุมพงศาวดาร ภาค ๒๒-๒๕ (เล่ม ๑๔), ๒๙๗-๒๙๘.
- ^{๙๖} นอกจากนี้ ในลุ่มแม่น้ำท่าจีนยังมีคลองสายสำคัญมากกว่า ๒๐๐ คลอง คลองเหล่านี้ส่วนใหญ่จะแยกจากแม่น้ำท่าจีนเข้าไปยังทุ่งราบห่างจากแม่น้ำ ทำให้การติดต่อระหว่างชุมชนริมแม่น้ำท่าจีนกับชุมชนที่ไกลจากแม่น้ำสะดวกขึ้น เช่น คลองบางลี่แยกจากแม่น้ำท่าจีนที่ตำบลบางเลน ผ่านอำเภอสองพี่น้องซึ่งเป็นชุมชนสำคัญของเมืองสุพรรณบุรี ทำให้การติดต่อระหว่างชุมชนในคลองสองพี่น้องกับชุมชนริมแม่น้ำท่าจีนเป็นไปโดยสะดวก คลองสายอื่นๆ อีกเป็นจำนวนมากในลุ่มแม่น้ำท่าจีนล้วนแต่มีประโยชน์ต่อการติดต่อระหว่างชุมชนภายในทั้งสิ้น มีคลองสายสำคัญอีกหลายสายนอกจากเป็นประโยชน์ต่อการเชื่อมโยงชุมชนภายในลุ่มแม่น้ำท่าจีนแล้วยังเป็นเส้นทางที่ติดต่อกับชุมชนภายนอกที่สำคัญด้วย เช่น มีคลองดำเนินสะดวกเป็นคลองเชื่อมระหว่างแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำแม่กลอง คลองภาษีเจริญ คลองมหาสวัสดิ์ คลองราชาภิรมย์ คลองพระยาบรรณฤทธิ์ เชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำท่าจีน ทางตอนบนของที่ราบลุ่มแม่น้ำท่าจีนมีคลองบางปลาหมอ และคลองจรเข้เชื่อมแม่น้ำท่าจีนกับแม่น้ำเจ้าพระยา คลองเชื่อมเหล่านี้เป็นเส้นทางที่ประชากรในลุ่มแม่น้ำท่าจีนใช้ติดต่อกับชุมชนภายนอก แม้แต่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเมื่อเสด็จประพาสต้นจากสุพรรณบุรีไปยังอยุธยา ก็เคยใช้คลองบางปลาหมอเป็นเส้นทางลัด คลองเชื่อมที่มีบทบาทต่อการคมนาคมตอนล่างคือ คลองภาษีเจริญและดำเนินสะดวก เพราะเป็นเส้นทางที่มาจากแม่น้ำแม่กลองผ่านแม่น้ำท่าจีนเข้าสู่กรุงเทพฯ จึงปรากฏว่าการคมนาคมทางน้ำตามเส้นทางดังกล่าวคับคั่งมาก โดยเฉพาะคลองภาษีเจริญมีเรือเป็นจำนวนมากใช้เป็นเส้นทางจากลุ่มแม่น้ำท่าจีนมายังกรุงเทพฯ โดยตรง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเปรียบเทียบคลองภาษีเจริญว่ามีลักษณะการคมนาคมคับคั่งเหมือนกับถนนเจริญกรุงในกรุงเทพฯ แสดงให้เห็นว่าคลองเชื่อมแม่น้ำในลุ่มแม่น้ำท่าจีนทำให้เกิดความสะดวกในการติดต่อระหว่างชุมชนภายในท้องถิ่นและชุมชนใกล้เคียงอย่างแท้จริง ผลที่ตามมาคือเมื่อการค้าขยายตัวภายหลัง พ.ศ. ๒๓๙๘ ลำคลองเหล่านี้จะเอื้ออำนวยต่อการค้าขาย การขนส่งผลผลิต ก่อให้เกิดการขยายตัวทางเศรษฐกิจอย่างกว้างขวางในเวลาต่อมา มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๗), ๒๕-๒๖.
- ^{๙๗} ดำเนิน เลขาภูล, “วัดพระปฐมเจดีย์ราชวรมหาวิหาร,” ใน หนังสือที่ระลึกงานเทศกาลนมัสการพระปฐมเจดีย์ ๒-๑๐ พฤศจิกายน ๒๕๓๐ (กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์ จำกัด, ๒๕๓๐), ๑๙๐.
- ^{๙๘} ดำรงศักดิ์ ไชยสุวรรณ, “นครปฐม : ตลาดนัดมือปืน เขตระเบิดไข้ปิ้ง,” ใน หนังสือที่ระลึกงานเทศกาลนมัสการพระปฐมเจดีย์ ๒๕๒๕ (กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์ จำกัด, ๒๕๒๕), ๑๗๓.
- ^{๙๙} มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓,” ๖๗.

- ๒๐ หจข. ร.๕ ม.๒๔.๑/๑๐ เรื่อง ยืมเอาพระที่นั่งพระราชวังพระปฐมเจดีย์ ทำที่ว่าการมณฑลนครไชยศรี.
- ๒๑ หจข. ร.๕ ม.๔๕/๖ มณฑลนครไชยศรี.
ไม่ปรากฏหลักฐานว่าได้เริ่มงานนมัสการพระปฐมเจดีย์ตั้งแต่เมื่อใด แต่พบหลักฐานแสดงว่าเทศบาลมณฑลนครไชยศรีได้เป็นผู้จัดการปลูกต้นไม้ให้ราษฎรเช่าจำหน่ายเครื่องอาหารและสิ่งของที่ลานหน้าพระปฐมเจดีย์ จัดโต๊ะตามวิหารทั้ง ๔ สำหรับเรียไรเงินปฏิสังขรณ์พระปฐม.
- ๒๒ หจข. ร.๕ ยธ. ๙/๙๒ เรื่อง ถนนในมณฑลนครไชยศรี.
- ๒๓ จิรัฐ เจริญราษฎร์, ข้อมูลสิ่งสำคัญในเมืองนครปฐม (จัดพิมพ์ในมหาวิทยาลัยพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทรงครองสิริราชสมบัติครบ ๕๐ ปี) (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) (เอกสารอัดสำเนา).
- ๒๔ มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓”, ๒๓.
- ๒๕ ไพจิตร ป่อศรี, ประวัติศาสตร์เมืองนครปฐม (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) (เอกสารอัดสำเนา), ๑๘๗-๑๘๘.
- ๒๖ มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓”, ๑๗-๑๙.
- ๒๗ หจข.ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/๑๖ เรื่อง พระอินทราภิบาลรายงานระยะทางเมืองนครไชยศรี (๑๓-๒๒ พฤษภาคม ร.ศ. ๑๑๕).
- ๒๘ มณฑล คงแถวทอง, “เศรษฐกิจข้าวและน้ำตาลทรายในลุ่มแม่น้ำท่าจีน พ.ศ. ๒๓๙๘-๒๔๕๓”, ๖๗.
- ๒๙ ที่ตำบลวังตะกั่ว เป็นแหล่งผลิตน้ำตาลทรายใหม่ที่เหมาะสมเพราะพื้นดินส่วนใหญ่เป็นที่ดอน น้ำในคลองขึ้นไม่ถึง เนื้อดินเป็นดินเหนียวปนทรายเหมาะสำหรับการปลูกอ้อยแดงซึ่งทนความแล้งได้ดี พื้นที่บริเวณวังตะกั่วเป็นที่รกร้าง เหมาะต่อการบุกเบิกทำที่ดินเพื่อทำการเพาะปลูก และเป็นบริเวณที่มีการคมนาคมสะดวก นอกจากมีคลองเจดีย์บูชาแล้ว รัชกาลที่ ๔ ยังโปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองมหาสวัสดิ์จากแม่น้ำท่าจีนเชื่อมกับคลองเจดีย์บูชา ซึ่งคลองทั้งสองเชื่อมต่อการบุกเบิกพื้นที่ปลูกอ้อย และต่อการขนส่งน้ำตาลเข้ามากรุงเทพฯ โดยไม่ต้องผ่านแม่น้ำท่าจีนตอนล่าง เรื่องเดียวกัน ๖๘.
- ๓๐ หจข. ร.๕ ม.๑.๔/๑๖ เรื่อง พวกรจีนเมืองนครชัยศรี ขอสมัครับหนังสือสำหรับตัว (๑๘-๒๔ ตุลาคม ร.ศ. ๑๑๕).
- ๓๑ ชาวจีนนอกจากมีสมาคมแตกต่างกัน เพื่อถ่วงรักษาขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมของตนไว้ และเป็นศูนย์กลางช่วยเหลือกันแล้ว ชาวจีนที่อพยพเข้ามาในประเทศไทยได้นำศาสนาและความเชื่อของตน อาทิ การบูชาบรรพบุรุษ ลัทธิเต๋า ลัทธิขงจื้อและการถือเจ้า และขนบวัฒนธรรมจีนเข้ามาผสมผสานกับความเชื่อทางพุทธศาสนาของไทยด้วย เช่นขณะที่ชาวจีนถือการไหว้เจ้าและการไหว้บรรพบุรุษก็ยังทำบุญตักบาตรหรือให้ลูกชายบวชเรียนในพระพุทธศาสนา จากความเชื่อต่างๆ ของชาวจีนทำให้เกิดมีการสร้างศาลเจ้า โรงเจ ในชุมชนที่มีชาวจีนเข้ามาอาศัยอยู่เพื่อ

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๒ (๒๕๕๓) ฉบับที่ ๑ ๒๒๗

ประกอบพิธีกรรมในเทศกาลต่างๆ ที่ชาวจีนปฏิบัติในแต่ละเดือน ซึ่งเห็นได้ชัดเจนจากร่องรอยที่ตกทอดมา อาทิ ศาลเจ้าและโรงเจเก่าแก่ขนาดใหญ่ในนครปฐม คือ โรงเจปูนเก่าก่ง หรือศาลเจ้าชอย ๒ จึงกล่าวได้ว่าการเกิดเมืองของนครปฐมส่วนหนึ่งเกิดจากการเข้ามาอยู่อาศัยของชาวจีนตั้งแต่หลังการบูรณปฏิสังขรณ์องค์พระปฐมเจดีย์ การขุดคลองเจดีย์บูชา จนกระทั่งตั้งบ้านเรือน ตลาดย่านการค้า และพัฒนาสู่ความเป็นเมืองขึ้น

^{๓๒} กรมศิลปากร, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาปนกิจศพ หม่อมหลวงลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา (ม.ป.ท. : ๒๕๑๑), ๙.

^{๓๓} หจข. ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/๑๖ เรื่อง พระอินทราภิบาลรายงานระยะทางเมืองนครไชยศรี (๑๓-๒๒ พ. ค. ร.ศ. ๑๑๕).

^{๓๔} หจข. ร.๕ ม.๒.๑๔/๑๑ เรื่อง รายงานหลวงเสนีพิทักษ์ไปตรวจราชการผลประโยชน์มณฑลนครไชยศรี (๖ ตุลาคม ร.ศ. ๑๒๒).

^{๓๕} กรมศิลปากร, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาปนกิจศพ หม่อมหลวงลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา (ม.ป.ท. : ๒๕๑๑), ๙.

^{๓๖} หจข. ร.๕ ม.๔๕/๑ เรื่อง พระยามหาเทพออกไปเป็นข้าหลวงเมืองนครชัยศรี.

^{๓๗} กรมศิลปากร, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยาดำรงราชานุภาพ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาปนกิจศพ หม่อมหลวงลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา (ม.ป.ท. : ๒๕๑๑), ๙-๑๐.

ปัจจุบัน ตลาดชอย ๒ เป็นตลาดเช้าที่เริ่มขายตั้งแต่ราว ๐๔.๐๐-๙.๓๐ น. มีสินค้าเกือบทุกประเภท มีลูกค้าหรือผู้ซื้อหนาแน่น และเป็นแหล่งจับจ่ายสินค้าของคนที่มาอาศัยอยู่บริเวณโดยรอบและที่อยู่อาศัยในเขตเมืองตั้งแต่ ชอย ๑ - ชอย ๗ ผู้ซื้อมักเป็นกลุ่มนักเรียน นักศึกษา ข้าราชการ และกลุ่มแม่บ้าน ที่กล่าวข้างต้นคือสภาพโดยรวมของการค้าในตลาดชอย ๒ ปัจจุบัน ข้อมูลจากการสัมภาษณ์พบว่า ในอดีตเป็นตลาดที่พ่อค้าแม่ค้านำสินค้าที่มาจากสวนลงเรือมาขายในช่วงเช้า และส่วนใหญ่เป็นสินค้าที่เกษตรกรปลูกเอง อาทิ ผัก ผลไม้ แม้ว่าปัจจุบันสินค้ามีความหลากหลายมากกว่า และมีพ่อค้าแม่ค้าเพิ่มมากขึ้น แต่ตลาดชอย ๒ ยังคงสะท้อนภาพอดีต เช่น ยังมีสินค้าเกษตรกรที่เกษตรกรนำมาจำหน่ายเอง รวมทั้งลักษณะการค้าขายที่วางของกับตั่งเตี้ยๆ หรือมีเสื่อมีผ้า มีการตะปุกอวดนางของขาย ซึ่งก็คล้ายกับภาพที่เคยเป็นมาในอดีต

^{๓๘} หจข. ร.๕ ม.๙๙/๓๒ เรื่อง รายงานการค้าขายที่พระปฐมเจดีย์ (๑๕ ส.ค. ร.ศ. ๑๑๓).

^{๓๙} หจข. ร.๕ ม.๒.๑๒ ก/๑๖ เรื่อง พระอินทราภิบาลรายงานระยะทางเมืองนครไชยศรี (๑๓-๒๒ พ.ค. ร.ศ. ๑๑๕).

^{๔๐} รายละเอียดใน เกื้อกุล ยืนยงนันต์, “การพัฒนาการคมนาคมทางบกในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาโทบริหารบัณฑิต มหาวิทยาลัยศรีนครินทรวิโรฒ

- ประสานมิตร, ๒๕๑๙). การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี (สายใต้) การสร้างทางรถไฟสายเพชรบุรี ซึ่งยาวประมาณ ๑๕๑ กิโลเมตร ได้เริ่มดำเนินการเมื่อวันที่ ๑ กันยายน ๒๔๔๒ และเปิดเดินรถได้ ในวันที่ ๑ เมษายน ๒๔๔๖ สิ้นค่าก่อสร้างประมาณ ๘ ล้านบาทกว่าบาท.
- ๙๐ บ่อน้ำบาดาลแห่งแรกในเขตเมือง เดิมเรียกว่า บ่อเริ่ม อยู่บริเวณมุมตลาดล่าง ใกล้กับบ้านขายยา ลากุลฟาร์มมา ในปัจจุบัน.
- ๙๑ หจข. ร.๕ ม.๔๕ มณฑลนครชัยศรี (หมวดปกครอง).
- ๙๒ ดำรงราชานุภาพ, สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรมพระยา, "พระพุทธเกษตรานุรักษ์" (โพธิ์ เคหะ นันท์) ใน หนังสือที่ระลึกงานเทศกาลนมัสการพระปฐมเจดีย์ (กรุงเทพฯ : ประยูรวงศ์ จำกัด, ๒๕๒๕), ๑๙๐-๑๙๕.
- ๙๓ บุญนาค ตีวงกุล, คลองเจดีย์บูชากับผลทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อชุมชนในเขตเทศบาล เมืองนครปฐม (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖), ๓๖.
- ๙๔ กรมศิลปากร, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรม พระยาดำรงราชานุภาพ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาภิเศกพ หม่อมหลวงลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา (ม.ป.ท., ๒๕๑๑), ๑๒-๑๓.
- ๙๕ กรมศิลปากร, เอกสารตรวจราชการเมืองนครไชยศรี ของ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอกรม พระยาดำรงราชานุภาพ เดือนสิงหาคม ร.ศ. ๑๑๗, พิมพ์เป็นอนุสรณ์ในงานฉานาภิเศกพ หม่อมหลวงลำดวน ดิศกุล ณ อยุธยา (ม.ป.ท., ๒๕๑๑), ๑๔-๑๕.
- ๙๖ บุญนาค ตีวงกุล, คลองเจดีย์บูชากับผลทางเศรษฐกิจและสังคมที่มีต่อชุมชนในเขตเทศบาล เมืองนครปฐม (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๖), ๓๖-๓๘.
- ๙๗ หจข. ร.๖ ม.๒/๗ เรื่อง ประกาศตั้งเมืองนครปฐม.
- ๙๘ สัมภาษณ์ นายโต เล็กบาง อายุ ๘๑ ปี เมื่อ กรกฎาคม ๒๕๔๘.
- ๙๙ สัมภาษณ์ นายพินิจ จิตทวีขนิณห์ อายุ ๖๔ ปี (เจ้าของร้านตั้งฮะเล้ง) เมื่อ กรกฎาคม ๒๕๔๘.
- ๑๐๐ คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๘ รอบ และ ๑๐๐ ปี ของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, "ถนนทรงพล", ในสารานุกรม พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ (ก-ม) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โสภณพิพิบลึงค์ จำกัด, ๒๕๒๔), ๑๒๔-๑๒๙.
- ๑๐๑ กรรภิรมย์ สุวรรณานนท์, "นครปฐมในสมัยรัชกาลที่ ๖" ใน การสัมมนาประวัติศาสตร์ โบราณคดีและศิลปวัฒนธรรม นครปฐม (กรุงเทพฯ : มหาวิทยาลัยศิลปากร, ๒๕๒๕), ๑๐.
- ๑๐๒ เรื่องเดียวกัน, ๑๐
- โดยปกติ รัชกาลที่ ๖ จะเสด็จไปประทับแรม ณ พระราชวังสนามจันทร์ หลังจากการเฉลิม พระชนมพรรษาตอนต้นเดือนมกราคมจนถึงพิธีตรุษสงกรานต์ รวมเป็นเวลา ๒ เดือน คือ ตั้งแต่ ประมาณกลางเดือนมกราคมไปจนถึงกลางหรือปลายเดือนมีนาคม ในช่วง ๑๕ ปีแห่งการครองราชย์ สมบัติ มีเพียง ๒ ปี ที่มีได้แปรพระราชฐานไปประทับที่นครปฐม คือ ในปี พ.ศ. ๒๔๕๔ เนื่องจาก เสด็จเลียบมณฑลพิษณุโลก และในปี พ.ศ. ๒๔๖๕ เนื่องจากเสด็จไปประทับที่เมืองเพชรบุรี.

วารสารอักษรศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร ปีที่ ๓๒ (๒๕๕๓) ฉบับที่ ๑ ๒๒๙

- ๕๔ หจข. ร.๖ ม.๑๒.๒/๑ เรื่อง ประกาศใช้พระราชบัญญัติสุขาภิบาลตำบลต่างๆ ในมณฑลนครไชยศรี.
- ๕๕ กฤช เพิ่มพันจิตต์, ทฤษฎีและแนวความคิดเกี่ยวกับกระบวนการเกิดเป็นเมือง (กรุงเทพฯ : ศรีเอทีพี พับลิชชิง จำกัด, ๒๕๓๖), ๑๗. สรุป ความหมายของเมือง คือ บริเวณที่อยู่ในเขตกำแพงเมือง และยังหมายถึงการตั้งถิ่นฐานถาวรขนาดใหญ่ที่ประกอบด้วยสิ่งปลูกสร้างถาวร อันได้แก่ อาคารบ้านเรือน สิ่งอำนวยความสะดวกด้านสาธารณูปโภค เช่น ประปา ไฟฟ้า และถนน เป็นที่อยู่อาศัยของพลเมืองจำนวนมาก มีความหนาแน่นของประชากรในระดับสูง ประชากรประกอบด้วยคนต่างเพศ ต่างวัย ต่างสถานภาพ อาชีพพื้นฐานของประชากรเมืองจะไม่ใช่อาชีพเกษตรกรรม เมืองจะมีระบบการบริหารและการปกครองเป็นของตนเองและเมืองจะประกอบด้วยองค์ทางสังคมต่างๆ มากมาย นอกจากนี้ ยังเป็นศูนย์รวมของขนบธรรมเนียมประเพณีวัฒนธรรมต่างๆ อีกด้วย.
- ๕๖ หจข. ร.๕ ศ.๕/๓๖ (ก-ป) เรื่อง ร.ร.บำรุงวิทยาพระปฐมเจดีย์ จ.นครปฐม.
- ๕๗ พระวิบูลญาณบริสุทธิ ทรงนำพระกิตติคุณสุนทรปฐม (กรุงเทพฯ : เจริญรัฐการพิมพ์, ม.ป.ป.), ๔๗-๕๔.
- ๕๘ หจข. ศธ. ๕๔.๓/๙ เรื่อง สมเด็จพระพันปีหลวงทรงสร้าง ร.ร.สตรี ที่ จ.นครปฐม.
- ๕๙ หจข. ศ. ๕/๑๑๙ (ก-ว) เรื่อง ร.ร.วิชาข้านะโสด มณฑลนครชัยศรี. ๑๒๗.
- ๖๐ หจข. ศธ. ๕๔.๓/๑๒ เรื่อง ปรึกษาหารือจัดกาตั้งสร้างโรงเรียนมณฑลนครไชย ต.ห้วยจรเข้ม.
- ๖๑ หจข. ศ. ๕/๒๑ (ศ-อ) เรื่อง ร.ร. ต.ห้วยจรเข้ม ร.ร.ตัวอย่างมณฑลนครไชยศรี.
- ๖๒ หจข. ศธ. ๕๔.๓/๙ เรื่อง สมเด็จพระพันปีหลวงทรงสร้าง ร.ร.สตรี ที่ จ.นครปฐม.
- ๖๓ หจข. มร.๖ ศ/๕ เรื่อง ร.ร.ราชินีบูรณะ จังหวัดนครปฐม เป็น ร.ร.สตรีที่สมเด็จพระพันปีหลวงทรงสร้าง.
- ๖๔ หจข. ศธ. ๕๔.๓/๔๔ เรื่อง พระราชทานนาม ร.ร.วัดเสน่หาว่า ร.ร.สมัครพลมุดจ จ.นครปฐม.
- ๖๕ หจข. ศธ. ๕๔.๓/๓๖ เรื่อง อนุญาตให้ดำรงโรงเรียนอัสสัมชัญ ซึ่งตั้งอยู่ที่แจตั้ง ต.นครปฐม อ.เมือง จ.นครปฐม อยู่ต่อไป.
- ๖๖ คณะกรรมการฉลองวันพระบรมราชสมภพครบ ๘ รอบ และ ๑๐๐ ปี ของ พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว, “พระราชบัญญัติโรงเรียนราษฎร์ พ.ศ. ๒๔๖๑”, ในสารานุกรมพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เล่ม ๑ (ย-อ) (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์โพสท์พับลิชชิง จำกัด, ๒๕๒๔), ๕๓๕-๕๔๓.
- ๖๗ วโรภาส อุทารุณพิพงศ์, หนังสือที่ระลึกพิธีมอบถวายอาคารพรชีวิต โรงพยาบาลกรุงเทพคริสเตียน นครปฐม (๔ สิงหาคม ๑๙๙๘), (ม.ป.ท. : ม.ป.ป.), ๑๙.
- ๖๘ เรื่องเดียวกัน, ๒๐.
- ๖๙ โรงพยาบาลนครปฐม, รายงานประจำปี ๒๕๓๑ โรงพยาบาลนครปฐม (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์เรือนแก้วการพิมพ์, ๒๕๓๑), ๑.